SLOVENSKÁ REČ

59 | 1994 | 6 |
CENA 17,– Sk

časopis pre výskum slovenského jazyka

Z OBSAHU

F. Kočiš, Slovenčina na križovatke európskych dejín ■ J. Sabol — J. Zimmermann, Z experimentálneho výskumu prízvuku v spisovnej slovenčine ■ Ľ. Králik, Poznámky k výkladu niektorých slov ■ J. Kesselová, Opakovanie a jeho funkcia v dialogickom texte ■ Š. Švagrovský, Slovenská lexika v slovníku ruskej cárovny Kataríny II.

DISKUSIE

F. Sabol, Ešte o výrazoch *miesto* a *namiesto* ■ F. Kočiš, Odpoveď F. Sabolovi

SPRÁVY A RECENZIE

A Reader in Slovak Linguistics. D. Slančová ■ Český jazykový atlas. P. Žigo ■ HALAGA, O. R.: Počiatky Košíc a zrod metropoly. V. Uhlár ■ PLESKALOVÁ, J.: Tvoření pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku. P. Žigo

ROZLIČNOSTI

SAP SLOVAK ACADEMIC PRESS

SLOVAK ACADEMIC PRESS, spol. s r. o., Bratislava

SLOVENSKÁ REČ

časopis
pre výskum
slovenského jazyka
orgán
Jazykovedného ústavu
Ľudovíta Štúra
Slovenskej akadémie
vied

HLAVNÝ REDAKTOR
František K o č i š

VYKONNÁ REDAKTORKA
Anna O r a v c o v á

REDAKČNÁ RADA
Ján B o s á k, Ferdinand B u f f a, Juraj D o l n í k, Ladislav D v o n č, Ján F i n d r a, Juraj F u r d í k, Eugen J ó n a, František K o č i š, Rudolf K r a j č o v i č, Ema K r o š l á k o v á, Milan M a j t á n, Jozef M l a c e k, Anna O r a v c o v á, Ivor R i p k a, František R u š č á k

REDAKCIA
813 64 Bratislava, Panská 26

OBSAH

F. K o č i š, Slovenčina na križovatke európskych dejín 321
J. S a b o l — J. Z i m m e r m a n n, Z experimentálneho výskumu prízvuku v spisovnej slovenčine 328
Ľ. K r á l i k, Poznámky k výkladu niektorých slov 339
J. K e s s e l o v á, Opakovanie a jeho funkcia v dialogickom texte 343
Š. Š v a g r o v s k ý, Slovenská lexika v slovníku ruskej cárovny Kataríny II 351

DISKUSIE

F. S a b o l, Ešte o výrazoch *miesto* a *namiesto* 356
F. K o č i š, Odpoveď F. Sabolovi 358

SPRÁVY A RECENZIE

A Reader in Slovak Lingustics. D. S l a n č o v á 361
Český jazykový atlas. P. Ž i g o 367
HALAGA, O. R.: Počiatky Košíc a zrod metropoly. V. U h l á r 370
PLESKALOVÁ, J.: Tvoření pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku. P. Ž i g o 375

ROZLIČNOSTI

Slovo *kábel* a príbuzné slová. L. D v o n č 380
Privatizér či *privatizátor*. J. J a c k o 382

MIČ 49 611

SLOVENSKÁ REČ, časopis pre výskum slovenského jazyka. Orgán Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied. Ročník 59, 1994, číslo 6. Technický redaktor V. Radik.
Vychádza šesť ráz za rok. Ročné predplatné Sk 102,-; jednotlivé číslo Sk 17,-. Objednávky a predplatné prijíma Slovak Academic Press, spol. s r. o., P. O. Box 57, Nám. slobody 6, 810 05 Bratislava. Registračné číslo 7089.
Podávanie novinových zásielok povolené RPP Bratislava, pošta 12, 8. 8. 1994, č. j. 344-RPP/94.

Distributed by SAP — SLOVAK ACADEMIC PRESS Ltd., P. O. Box 57, Nám. slobody 6, 810 15 Bratislava, Slovakia.

Distribution rights held by KUBON and SAGNER, P. O. B.34 01 08, D - 8000 München, Germany.

© Slovak Academic Press, spol. s r. o., 1994
Sk 17,-

SLOVENSKÁ
REČ

ROČNÍK 59—1994
ČÍSLO 6

František Kočiš

SLOVENČINA NA KRIŽOVATKE EURÓPSKYCH DEJÍN

1. Každý z nás už videl na mape Európy alebo aj sveta piadičku zemského povrchu priamo v strede európskeho kontinentu, stúlenú pod masívom karpatského oblúka od Malých Karpát po Laboreckú vrchovinu. Je to kúsok zeme, daný do dedičstva nám Slovákom už od čias veľkej slovanskej migrácie v 5.—6. stor. po Kr.

Približne na tomto území sa od 6. stor. formuje praslovanský základ slovenčiny. Od 8.—9. stor. možno hovoriť o integračnom období praslovanského základu slovenčiny (porov. Krajčovič, 1981, s. 16—17). Integračný proces mal svoj odraz aj v spoločenskej sfére: už zo 7. storočia je známe hnutie podunajských Slovanov proti nadvláde Avarov — Samova ríša. V prvej polovici 9. stor. sú už doložené dva organizované politické útvary — moravské a nitrianske kniežatstvo, ktorých spojenie dalo vznik západoslovanskému štátu, známemu pod názvom Veľká Morava. Táto integrácia sa prejavila aj v jazykovej situácii, napr. zachovanie skupín *kv-, gv- (kvet, hviezda)*, neepentetické *ľ (zemma,* dnes *zem*, nie *zemľa), i- (ihla), krv, slama, krava, vrana* (krátke *a*) a iné javy (podrobnejšie Krajčovič, 1981, s. 17).

Po integračnom období praslovanského základu slovenčiny v 10.—11. stor. nasleduje konštitutívne obdobie (porov. Krajčovič, 1981, s. 17—18). V tomto období vývin slovenčiny začal ísť samostatným smerom: popri integrujúcich javoch súčasne vznikali aj javy, ktoré slovenčinu diferencovali aj územne. Slovenčina sa stala samostatným slovanským jazykom s vlastnou praslovanskou genézou. Zásluhou sv. Cyrila a Metoda vzniklo prvé slovanské písmo, prvý slovanský pravopis, normalizovaná morfológia i syntax v podobe staroslovienskeho jazyka. V ňom sú aj vzácne doklady nielen o koreňoch slovanskej, ale aj slovenskej kultúry a doklady o slovenskom kmeňovom nárečí, ktorým sa hovorilo v oblasti Moravy, Malých Karpát a Nitry.

Tento integračný a konštitutívny proces slovenčiny prebiehal v strede Európy, v ktorom sa stretávali mocenské, vojenské a politické záujmy viacerých národov a štátov: Avarov, Germánov, Frankov, Poliakov, neskôr Maďarov. Vieme aj to, že medzi Slovanmi na Veľkej Morave kresťanstvo šírili aj írski či škótski misionári. Možno teda povedať, že už vtedy začiatky i zavŕšenie jazykovej integrácie jazykového konštituovania prebiehali v pokojnom, ale i bojovom ovzduší medzi kmeňmi a národmi, žijúcimi v Európe na západe, východe, severe i juhu. Z dejín najviac poznáme vojenské výpravy proti Veľkej Morave, ale nemožno si tu vôbec odmyslieť ani vplyvy a prúdy kultúrne, náboženské a v dobrom zmysle aj politické. Predkovia Slovákov a ich reč už vtedy žili na priesečníku Európy, na križovatke európskych dejín, zachovávajúc si svoju kmeňovú či etnickú integritu v podobe osobitného spoločenského života, no najmä v podobe jednotnej spoločenskej komunikácie.

2. Po zániku Veľkej Moravy možno od 10. stor. už historicky doložiť jazyk samostatne sa rozvíjajúceho slovenského etnika. Celkový vývin jazyka Slovákov sa podľa E. Paulinyho (1966, s. 4) chronologicky člení takto:

a) od 10.—14. stor. to bol vývin bez vlastnej celospoločenskej formy spisovného jazyka,

b) 15. storočie bolo obdobím aktívneho používania spisovnej češtiny ako spisovného jazyka slovenskej národnosti v písanej podobe (popri latinčine, ktorá mala v Uhorsku výsostné postavenie),

c) od 16.—18. stor. sa datuje vznik a rozvoj kultúrnej západoslovenčiny, stredoslovenčiny a východoslovenčiny,

d) od konca 18. stor. do začiatku 19. stor. treba hovoriť o vzniku novodobého slovenského národa, o vzniku prvého spisovného jazyka (bernolákovčiny), potom o vzniku štúrovského spisovného jazyka ako národného a politického prejavu Slovákov.

Takto v skratke sme podľa E. Paulinyho naznačili vývin Slovákov a ich reči v rozpätí takmer 10 storočí, teda od 10. po 19. stor. Teraz bude potrebné jednotlivé obdobia aspoň nakrátko špecifikovať z hľadiska témy, ktorú sledujeme: slovenčina na križovatke dejín Európy. Tento obrazný názov prednášky vyjadruje alebo chce vyjadriť, pod aké politicko-spoločenské, kultúrne a sociálne vplyvy sa reč Slovákov dostala v priebehu týchto storočí a ako sa pod týmito vplyvmi rozvíjala. Tých 10 storočí, podľa názoru E. Paulinyho — a dnes sa toto jeho členenie vývinu a rozvoja slovenčiny v podstate prijíma —, je vlastne nekonečne dlhé obdobie, celé tisícročie existencie Slovákov v rámci Uhorska, resp. Rakúsko-Uhorska.

3. Z hľadiska spoločenskej komunikácie v najširšom zmysle v 10. po 12. stor. doznievajú veľkomoravské kultúrne tradície. Stará slovenčina má celospoločenskú platnosť hovorovej či konverzačnej reči, slúži ako prostriedok cirkevnej pastoračnej činnosti, ale ináč sa v liturgii uplatňuje latinčina; tá bola aj jazykom spoločen-

skej vrstvy, ktorá na čele s kráľom vládla, a vysokej cirkevnej hierarchie. Svetská i cirkevná administratíva sa vykonávala v latinskom jazyku. Treba však povedať, že úroveň vzdelania príslušníkov štátnej moci bola vtedy naozaj nízka (porov. Pauliny, 1966, s. 13), písať vedelo iba málo vzdelancov. Ináč reč ľudu čiže stará slovenčina slúžila ako dorozumievací prostriedok v celom rozsahu vtedajšieho bežného spoločenského života.

Po ničivom vpáde Tatarov do Uhorska r. 1244 zostali celé kraje Slovenska zdevastované a opustené. Kráľ Belo IV. tieto územia dal osadiť najmä nemeckými kolonistami, ale zaplnil ich aj presídlením maďarského a slovenského obyvateľstva podľa poddanskej príslušnosti k zemepánovi. Tak sa Slovensko opäť stalo križovatkou a prisečníkom miešania cudzieho obyvateľstva s domácim, cudzie jazyky začali v istom smere a v istých pracovných sférach pomerne intenzívne vplývať na reč autochtónnych obyvateľov, možno už povedať, že na reč príslušníkov slovenskej národnosti najmä v mestách, ktoré v tom čase dostali rozsiahle kráľovské výsady (Trnava, Nitra, Žilina, Zvolen, Krupina, Gelnica, Košice, Levoča, Kežmarok) a ktoré sa sčasti alebo aj úplne dostali pod hegemóniu najmä príslušníkov nemeckej meštianskej vrstvy. Toto prednostné postavenie malo takú intenzitu, že slovenské mestské obyvateľstvo sa muselo hlásiť o svoje hospodárske i jazykové práva. V histórii je známe urovnanie v Žiline z roku 1381 pod názvom Privilegium pro Slavis (Krajčovič, 1971, s. 75). Mestá na západnom Slovensku (najmä Trnava) obchodovali s českými krajinami, so Sliezskom a Poľskom obchodovala Žilina, obchod s Poľskom šiel cez Levoču, Košice a Bardejov (tieto mestá obchodovali aj s Ukrajinou a Ruskom). Na strednom Slovensku sa vzmáhalo slovenské, ale aj nemecké meštianstvo (Kremnica, Banská Bystrica, Banská Štiavnica). Slovensko sa tak v obchodnom, kultúrnom aj administratívnom ohľade stalo územím, na ktorom sa križovali záujmy okolitých i vzdialených národov Európy iste nie bez vplyvu na slovenčinu ako reč slovenského obyvateľstva.

Z tohto výpočtu vplyvov iných jazykov na slovenčinu nemožno vynechať ani valašskú kolonizáciu v 14.—16. stor., ktorá obohatila najmä slovnú zásobu starej slovenčiny (o preberaní slov porov. Krajčovič, 1988).

4. Doteraz sme sa podrobnejšie nezmienili o prenikaní a vplyve češtiny. Treba povedať, že čeština sa na Slovensko dostávala už od 10. stor. na základe rozličných stykov Uhorska s Českom. Boli to styky vojenské, politické, diplomatické a dynastické. Najdôležitejšie však boli kultúrne a hospodárske styky. Obchodný styk prebiehal po tzv. českej ceste a boli to najmä obchodné kontakty západného Slovenska s Moravou, severného Slovenska so Sliezskom cez Žilinu. Češtinu k nám importovalo české duchovenstvo najmä v 14. stor. Boli to zväčša kňazi z Moravy a Sliezska. Na križovatke európskych dejín na Slovensku z jazykovej stránky mala teda osobitné miesto a vlastne dodnes má čeština. V 14. stor. sa však používala len v písomnostiach literárneho rázu, nešlo ešte o češtinu ako spisovný jazyk na Slo-

vensku. Koncom 14. stor a potom v 15. stor. sa čeština udomácnila na Slovensku iba ako písomná podoba. Je dôležité si uvedomiť, že čeština nebola ani v tomto čase (teda v 15. stor.) a vlastne ani nikdy potom hovorenou komunikatívnou formou Slovákov. Možno konštatovať, že mala tú istú funkciu ako latinčina, no s tým rozdielom, že pre svoju blízkosť so slovenčinou sa chápala ako kultúrna podoba domáceho jazyka (porov. Pauliny, 1966, s. 31—32). Na druhej strane treba však zdôrazniť, že sa vždy chápala ako jazyk odlišný od slovenčiny, lebo do písanej podoby češtiny čoskoro začali prenikať slovakizmy, až napokon sa začalo hovoriť o tzv. slovakizovanej češtine. To sú už, pravda, aj problémy, ktoré sa týkajú interného jazykového vývinu, ale sú dôležitým svedectvom aj pre vonkajšie dejiny slovenčiny.

5. Relatívne pokojný rozvoj Slovákov a ich reči v 10.—15. stor. narušili historické udalosti nasledujúcich storočí. Po bitke pri Moháči v r. 1526 sa veľká časť uhorského štátu dostala do područia Turkov takmer do konca 17. stor. Slovensko nesmierne trpelo, lebo Turci sa pokúšali dobyť najmä dôležité mestá na juhu Slovenska a banské mestá. Okrem toho sa Slovensko v 16. stor. stalo križovatkou stavovských povstaní (Bočkaj, Vešeléni, Betlén, J. Rákoci, F. Rákoci, Tökölí), na území Slovenska sa preháňali kurucké a labancké vojská. V tom čase veľmi rapídne poklesol obchod, ťažba zlata a iných drahých kovov. Vplyvom objavenia Ameriky sa obchodné centrá preniesli na západné brehy a do ich prístavov. V tom čase celú Európu hospodársky i morálne pustošili náboženské spory (evanjelici a katolíci) v tzv. tridsaťročnej vojne. Slovensko sa opäť stáva križovatkou európskych dejín, ale v negatívnom dopade na rozvoj slovenčiny ako národného jazyka. Národný rozvoj Slovákov by sa za priaznivejších historických podmienok a okolností bol rozvíjal omnoho prudšie a na konštituovanie prvého spisovného jazyka Slovákov by sa zaiste nebolo muselo čakať celé tri storočia. To, že v týchto storočiach popri češtine a latinčine a zaiste aj nemčine a maďarčine vznikli tri kultúrne formy slovenčiny, a to kultúrna západoslovenčina, kultúrna stredoslovenčina a kultúrna východoslovenčina, bolo na také možnosti rozvoja Slovenska, aké sa ukazovali do 16. stor., naozaj málo. Európa nežičila malým národom, resp. vtedy ešte národnostiam či etnikám (tak ako ani dnes nie sú v popredí záujmu vojensky, politicky i kultúrne vyspelých štátov malé národy Európy ani z hospodárskej, ani z jazykovej stránky).

Po utíšení najväčších náboženských búrok sa rozvoj slovenčiny, národné uvedomovanie v tom čase deje vlastne na náboženskom poli či už na strane evanjelikov, alebo katolíkov, resp. — dobovo povedané — na báze reformácie a rekatolizácie (rekatolizácia sa ešte aj dnes nevhodne označuje ako protireformácia). Takéto náboženské rozloženie síl malého národa však neprispievalo k rozvoju tak intenzívne, ako by to bolo bývalo za pokojných pomerov a pri svornosti obyvateľov Slovenska. Rozdrobenie národa bolo síce výsledkom európskych konfesionálnych

križovatiek, ale ani vlastné, domáce pomery nežičili myšlienke dopracovať sa k takej úrovni spoločenskej komunikácie, v ktorej by svoje výsadné miesto mal spisovný jazyk, spisovná slovenčina. A. Bernolák si v jednom zo svojich spisov sťažoval, že „slovenčina kedysi prekvitala, ale pre neprajnosť časov a pre lenivosť našich predkov upadla" (porov. E. Pauliny v úvode k prekladu Gramatického diela A. Bernoláka z r. 1964, s. 7).

6. V 18. stor. už Slovensko cudzie vojská nekrižovali tak ako v predchádzajúcich storočiach ani migrácia obyvateľstva nebola až taká intenzívna ako v 13.—15. stor. Namiesto spomínaných ničivých zásahov, ktoré veľmi retardačne pôsobili na rozvoj slovenčiny, v 18. stor. zaznamenávame na Slovensku isté vplyvy osvietenského a národnooslobodzovacieho hnutia. Išlo o revolučné myšlienky vtedajších najlepších mysliteľských hláv Európy, o pohyb inteligencie, u nás najmä kňazov, ktorí aj dnes majú prívlastok národní buditelia. Bol to európsky pohyb, ktorý zasahoval do života všetkých národov a národností a ktorý dostal podporu aj zo strany osvietenských panovníkov, v našich pomeroch od Márie Terézie a od jej syna Jozefa II. Osvojili si totiž myšlienku, že ľud si právne normy — svetské aj cirkevné — náležite osvojí iba vo vlastnom jazyku, vo svojej reči. Preto aj u nás vzniká pohyb v skupine katolíckych bohoslovcov generálneho seminára v Bratislave, ktorý sa začal sústreďovať na konštituovanie takej podoby národného jazyka, ktorá by vyhovovala celému národnému spoločenstvu, všetkým jeho príslušníkom.

V tom čase (presnejšie na začiatku 18. stor.) slovenský osvietenský vzdelanec Ján Baltazár Magin už píše: „Slovenskou rečou všade sa ozýva, Bratislavská i Nitrianska župa na jednej i druhej strane týchto vrchov, rozložených zhruba až po Nové Mesto popri brehoch Váhu; a takisto i Trenčianska, Oravská, Liptovská, Spišská a iné župy..." A tak sa naozaj stalo, že na križovatke európskych duchovných dejín už dozrieval čas aj pre A. Bernoláka, lebo ním sa národný, kultúrny, spoločenský i jazykový vývin Slovákov na konci 18. stor. završil, a to prvou kodifikáciou spisovnej slovenčiny. Bernolákovčina — to bol spisovný jazyk slovenských vzdelancov Trnavskej univerzity, a rozumeli mu aj obyčajní ľudia. Bernolákova kodifikácia bola úplná: pravopis, ortoepia, slovník, morfológia, syntax. Úplnosť treba vidieť v tom, že v bernolákovčine boli napísané význačné literárne a ľudovovýchovné spisy (Hollý, Fándly, práce členov Slovenského učeného tovarišstva).

7. Devätnáste storočie bolo v Európe obdobím politického, filozofického, umeleckého i hospodárskeho vrenia. V tom čase aj Slováci už majú svojich vzdelancov, politikov, spisovateľov a básnikov, filológov, ktorí na tejto prelomovej križovatke európskych dejín nestáli pasívne. Pre nich bol revolučný pohyb zákonom, romantizmus a nemecká romantická filozofia, herderovský pátos za samostatnosť národov sa stali východiskom nového chápania národa, národného jazyka, národnej literatúry, sociálnej politiky, školstva, demokracie atď. A podľa toho aj konali. Slovenčina po druhý raz dostáva vedecké a politické zdôvodnenie svo-

jej existencie ako spisovného jazyka, teraz už záväzného pre všetkých príslušníkov slovenského národa. Rok 1843 sa stáva medzníkom v existencii slovenčiny ako národného jazyka aj ako literárneho komunikatívneho prostriedku. Jej konštituovanie ako spisovného jazyka pretrváva v základe dodnes, pravda, s neobyčajne prudkým interným aj externým rozvojom v prvých decéniách svojej existencie popri celkovom národnom rozmachu (Matica slovenská, Spolok sv. Vojtecha, slovenské gymnáziá, pomerne čulá literárna i publicistická publikačná činnosť atď.), ale opäť s prudkým poklesom v druhej polovici 19. stor. Čeština už skôr prestala oficiálne fungovať ako jazyk slovenských písomností, podobne aj latinčina, ale novou hrozbou sa pre slovenčinu stala maďarizácia, a to až do ukončenia I. svetovej vojny.

Ľudovít Štúr sa sám v sebe, svojím géniom, svojou intuíciou a nesmiernou vedeckou i politickou odvahou, ale aj orientáciou na vtedajšie filozofické, lingvistické, literárne a všobecnokultúrne prúdy v Európe stal križovatkou európskeho významu pre slovenský národ. Otvoril cestu, ukázal smer, ale veľmi skoro — tak ako veľkomoravský učenec, apoštol a svätec Konštantín Cyril — padol na oráčine dedičnej role, predčasne, na žiaľ celého národa, ale na veľkú radosť predstaviteľov silnej maďarizácie, ktorá v druhej polovici 19. stor. a na začiatku 20. stor. dosiahla najväčšiu intenzitu. Tak ako po troch storočiach (15.—17.) vajatania sa slovenčina na začiatku 18. stor. vzkriesila tak, že na jeho konci vydala ovocie v podobe prvej spisovnej kodifikácie, aj teraz vydržala nápor najsilnejšej rozkladnej sily — maďarizácie a hoci doráňaná, vstúpila do nového veku svojej existencie i svojho rozvoja v Československej republike po r. 1918.

A. Bernolák i Ľ. Štúr otvorili slovenčine jej najvlastnejšie zdroje rozvoja, a to zdroje, ktoré jej dodnes dávajú silu bytostne vyjadrovať vedeckú, umeleckú a spoločensko-kultúrnu potenciu národného života. Tie zdroje — to boli a stále sú vlastné nárečia, ich zvuková stránka, slovník a gramatická stavba, ich štylistické a frazeologické prostriedky. Tými zdrojmi sú a stále budú ostatné slovanské jazyky a všetky svetové jazyky — z nich bude slovenčina prijímať a absorbovať všetky jazykové prostriedky, ktoré musí prijímať, aby sa bez akýchkoľvek prekážok zapojila do civilizačnej, intelektuálnej a kultúrnej koexistencie s ostatnými európskymi i svetovými jazykmi (napr. celé sústavy grécko-latinských výrazov najmä v oblasti medicíny, chémie, botaniky, zoológie, v starších časoch francúzska diplomatická terminológia, nemecké technické výrazy, v súčasnosti celé sústavy anglickej terminológie v oblasti výpočtovej techniky, športu, publicistiky, diplomacie, ekonomiky, obchodu atď.). Tieto kultúrne stretania európskych vplyvov v jazyku, tieto európske križovatky, po ktorých prúdia do nášho jazyka nové slová, sú nevyhnutné, potrebné, aby sa slovenčina — znova to opakujem — zaradila medzi vyspelé kultúrne jazyky Európy. Slovenčina si vybudovala a stále zdokonaľuje náročný síce, ale dostačujúco pružný adaptačný slovotvorný i tvarotvorný systém,

podľa ktorého je schopná prijímať a zaradiť do spisovného jazyka, najmä do jeho slovnej zásoby a morfológie všetky potrebné cudzie slová, najmä slová, ktoré v Európe a vo svete fungujú ako internacionalizmy.

8. Trocha som sám seba v istých konklúziách predbehol, a tak sa ešte nakrátko vráťme na európske križovatky, na ktorých sa slovenčina nachádzala medzi dvoma vojnami, po druhej svetovej vojne a nachádza sa aj dnes na sklonku 20. stor. Túto situáciu slovenčiny zaiste už poznáte aj vy, frekventanti letnej školy SAS. Tým, že Slováci vstúpili do štátneho zväzku s Čechmi, slovenčina sa dostala do bezprostredného kontaktu s češtinou, bezprostrednejšieho než kedykoľvek predtým, do kontaktu, posilňovaného aj politickým tlakom ideológie tzv. jednotného československého národa, podľa ktorej slovenčina mala byť iba českým nárečím. Tento vplyv sa prejavoval najmä v 20.—30. rokoch nášho storočia. Teoreticky sa ukončil vystúpením prof. Ľ. Nováka (1935) s vedeckou prácou Jazykovedné glosy k československej otázke, v ktorej dokázal svojbytnosť slovenčiny ako národného jazyka Slovákov. Druhý nápor češtiny vychádzal z marxistickej ideológie zbližovania slovenčiny a češtiny, uplatňovanej najmä v 60. rokoch, a bol súčasťou širšej marxistickej teórie, ktorá hlásala síce právo národov na sebaurčenie až do odtrhnutia, ale na druhej strane umožňovala rozvíjať zbližovacie tendencie jazykov viacnárodných spoločenstiev (porov. Jazykovedné štúdie VII, 1963). V jednom i druhom prípade slovenčina utrpela tým, že bol retardovaný rozvoj domácej odbornej terminológie, že v 70.—80. rokoch bol striktný zákaz poukazovať na bohemizmy, používané v spisovnej slovenčine najmä v slovnej zásobe, ale čiastočne aj v gramatickej stavbe (napr. na narušanie systému predložiek v slovenčine, na český slovosled pod vplyvom českej teórie o aktuálnom členení a sémantickej perspektíve vety), že sa vo veľkej miere narušilo slovenské jazykové vedomie u inteligencie, osobitne technickej. Pokles náležitého jazykového vedomia a uvedomovania si existencie jazykovej normy a kodifikácie je veľmi výrazný aj u učiteľov slovenského jazyka, žiaľ, aj u viacerých jazykovedcov. Vysokoškolský dorast tiež vzbudzuje skôr obavy než nádeje na vzostup dobrého jazykového vedomia. Spoločenské oznamovacie prostriedky, teda rozhlas, televízia a tlač sa dopúšťajú chýb v používaní elementárnych jazykových prostriedkov, no vytratilo sa aj vedomie o špecifických vlastnostiach slovenčiny v rovine ortoepie a morfológie (najmä keď ide o zámená, predložky, príslovky).

Analýza úzu súčasnej spisovnej slovenčiny nie je teda veľmi priaznivá, skôr vzbudzuje pesimizmus, najmä keď nie sú nijaké perspektívy vo výchove nových adeptov lingvistiky ani vo výchove dobrých učiteľov slovenčiny na všetkých typoch škôl. Napriek tomu história vývinu a rozvoja slovenčiny — tak ako sme ju predstavili v prednáške — nás uisťuje, že na križovatkách európskych dejín sa slovenčina ako národný jazyk Slovákov nestratí (tak ako sa nestratila dodnes) a že po súčasnej stagnácii, resp. aj istom úpadku dobrého jazykového vedomia naberie

nový smer rozvoja pod dohľadom nového typu jazykovedcov a výskumných pracovníkov a kodifikátorov spisovnej slovenčiny.

Literatúra

Jazykovedné štúdie. 7. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1963. 248 s.

KRAJČOVIČ, R.: Náčrt dejín slovenského jazyka. 2. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971. 196 s.

KRAJČOVIČ, R.: Pôvod a vývin slovenského jazyka. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981. 240 s.

NOVÁK, Ľ.: Jazykovedné glosy k československej otázke. Turčiansky sv. Martin, Matica slovenská 1935. 384 s.

PAULINY, E.: Dejiny spisovnej slovenčiny. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1966. 132 s.

Poznámka autora: Autor tento text predniesol na 30. ročníku letnej školy slovenského jazyka Studia Academica Slovaca 5. 8. 1994.

Ján Sabol — Július Zimmermann

Z EXPERIMENTÁLNEHO VÝSKUMU PRÍZVUKU V SPISOVNEJ SLOVENČINE

1. V sústave suprasegmentálnych, prozodických javov jedným z „najzáhadnejších" prvkov je prízvuk. Najnovšie výskumy tohto fenoménu potvrdzujú najmä jeho komplexný charakter, skutočnosť, že na jeho zvukovej charakteristike sa zúčastňujú všetky tri základné zložky zvuku — časová, silová a tónová charakteristika. Tieto zvukové zložky konštituujúce prízvuk sa v jednotlivých jazykoch zúčastňujú na zvukovom stvárnení prízvučnej, fónicky prominentnej, zvýraznenej slabiky v rámci slova, resp. taktu diferencovaným spôsobom. Tak môžeme charakterizovať typologické podložie prízvuku v jednotlivých jazykových štruktúrach podľa toho, ktorá z uvedených zložiek je vo fónickej štruktúre prízvučnej slabiky rozhodujúca (prízvuk temporálny, dynamický, melodický, resp. kombinácie týchto označení). Pravda, ani v rámci konkrétnych jazykov nie je rozloženie jednotlivých zložiek zvuku v prízvučnej slabike vždy rovnaké. Do určitej miery kolíše — na príslušnom typologickom pozadí prízvuku v danej jazykovej štruktúre — najmä vzhľadom na diferencovaný charakter textu, na súčinnosť s inými suprasegmentálnymi javmi, s ohľadom na špecifické stvárňovanie zvukovej reči realizátorom (najmä pri umeleckom texte, ktorý ponúka s ohľadom na svoju podstatu indi-

viduálne interpretačné možnosti), na súčinnosť prízvukovaného slova či taktu s fónickým, najmä rytmickým kontextom, so sémantickou náplňou výpovede, s rozložením známej a novej informácie v texte atď. Experimentálne výskumy zároveň ukázali, že pri vnímaní prízvuku v inom jazyku je tu značný stupeň jazykovej interferencie.

Vzhľadom na uvedené i ďalšie skutočnosti sa v niektorých prácach z problematiky prízvuku možno stretnúť aj so značným stupňom skepsy. Za všetkých uveďme názor M. Romportla (1978, s. 68), ktorý pri načrtnutí otázok metódy výskumu prízvuku v slovanských jazykoch hovorí o zložitosti a mnohoelementovosti charakteristík prízvuku v týchto jazykoch a navyše o diferencii hierarchie týchto prvkov i pri takmer zhodnom repertoári. Signalizovanie zvukovej prominencie slabiky, ktorú tradične nazývame prízvukom, je teda „zložité, komplexné, preto...aj experimentálne ťažko uchopiteľné" (Kráľ — Sabol, 1989, s. 360).

2. V našej štúdii predkladáme základné informácie o metóde výskumu zvukových charakteristík prízvučných slabík v spisovnej slovenčine, pomocou ktorej sa pokúšame odhaliť aj podiel jednotlivých konštituentov prízvučných slabík. Pri našej analýze fónickej štruktúry prízvuku v spisovnej slovenčine sme vychádzali z doterajších, poväčšine fonologických zistení o fungovaní tohto javu aj v súčinnosti s niektorými ďalšími suprasegmentmi (najpodrobnejšie Sabol, 1977, 1986; tam aj ďalšia literatúra).

2.1. Základným krokom skúmania zvukových charakteristík prízvučných slabík je odmeranie hodnôt ich časového trvania, intenzity a základného tónu. Pripomíname, že slabiky sú základné syntagmaticko-paradigmatické fonotaktilné a fónicko-rytmické jednotky s jedným vrcholom sonority, v ktorých sa manifestujú kontrastovosť a dištinktívne príznaky fónických prvkov a ktoré sú nositeľmi všetkých suprasegmentálnych javov (prozodém) príslušného jazyka (k definícii slabiky porov. Sabol, 1994). Z tohto komplexu charakteristík slabiky sú pre potreby nášho experimentu dôležité základné fonetické údaje o tejto jednotke. Z fonetického hľadiska by sme slabiku mohli definovať ako artikulačno-akustickú a percepčnú jednotku, ktorej podstatu tvorí prechod artikulačných orgánov zo stavu striktúry do apertúry, teda uvoľňovanie cesty pre hlas a prechod od minima k maximu sonority, zvučnosti (Hála, 1956, s. 34—35, 41—46, 57—58). Jadrovú časť slabiky moduluje rečový segment, ktorý je nositeľom slabičnosti. Týmto segmentom je sonanta (porov. Kráľ — Sabol, 1989, s. 154). Sonanta je časť slabiky s najvyšším stupňom apertúry a sonority. Ako sonanty fungujú samohlásky, v niektorých prípadoch aj sonóry — tónové spoluhlásky, ktoré vykazujú vo svojom akustickom spektre prevahu tónových zložiek, teda zložiek s periodickou štruktúrou. Z uvedeného vyplýva, že pri meraní zvukových charakteristík musíme analyzovať tie časti slabík, v ktorých sa odohráva dominantná zvuková aktivita. Týmito časťami slabík sú teda samohlásky a sonóry vo funkcii sonánt.

Zodpovedným krokom pri odlaďovaní algoritmu detekcie prízvuku je voľba vhodného zvukového materiálu. Našu metódu sme vyvíjali tak, že sme najprv skúmali jednoduchší materiál a potom bežnú reč. Na začiatku bolo nutné eliminovať vplyv kontextu a vplyv odlišných akustických vlastností sonantických jadier slabík (Janota, 1983, s. 25-26). Východiskovým zvukovým materiálom preto bolo spojenie *sa-sa*. Vo fonetickom laboratóriu Filozofickej fakulty UPJŠ sme napísali súvislý text, v ktorom sa nachádza 18 konkrétnych skúmaných spojení *sa-sa* v rozličných, foneticky a fonologicky zdôvodnených pozíciách.

Meranie času trvania, intenzity a základného tónu sonantických jadier sme realizovali výhradne číslicovými metódami na vzorkovanom rečovom signáli. Signál sme digitalizovali frekvenciou 40 kHz 16-bitovým A/D prevodníkom pomocou systému CSL 4300 od firmy KAY Elemetrics Corp. z USA (Zimmermann, 1993).

Meranie časového trvania sonantických jadier je vzhľadom na vzorkovaný rečový signál jednoduché, spočíva v segmentovaní hlások, teda v určovaní ich začiatku a konca, z čoho vzhľadom na dĺžku vzorkovacej periódy vyplýva dĺžka hlásky.

Intenzita sonantického jadra slabiky je maximálna v strede jadra, smerom k začiatku a ku koncu jadra klesá. Odmerali sme maximálnu intenzitu v dB, priemernú a efektívnu hodnotu intenzít časových okien s trvaním 30 ms (Zimmermann, 1990).

Základný tón slabiky sme merali metódou centrálneho klipovania (Zimmermann, 1990, 1993). Dôvodom na voľbu tejto metódy bola možnosť detailne overovať detekciu základného tónu (F_0). Rovnako sme vypočítali maximálnu hodnotu F_0 v Hz, priemernú aj efektívnu hodnotu 30-milisekundových časových okien.

Meraním sme takto ohodnotili každú slabiku (jej sonantické jadro) trojrozmerným vektorom jej príznakov, teda časom trvania, intenzitou a základným tónom. Kontinuálna reč je následnosťou slabík. Keď slabiky nahradíme ich vektormi, kontinuálnu reč môžeme po abstrakcii pokladať za následnosť vektorov.

Prízvučnosť, resp. neprízvučnosť sa v percepčnom orgáne vníma ako sekvencia prízvučnej slabiky (v spisovnej slovenčine prvá slabika slova) a ďalších neprízvučných slabík až do konca slova. Percepčný systém človeka, jeho vnem deteguje zmeny prízvučnosti: v spisovnej slovenčine po prvej slabike jej pokles, malú, resp. žiadnu zmenu medzi 2. a 3. slabikou atď. Percepčný systém nie je schopný detegovať pomer prízvučnosti napríklad medzi prvou a poslednou slabikou dlhšej vety. Nakoniec rečovokomunikačný proces to ani nevyžaduje.

Uvedenú zmenu prízvučnosti na hranici medzi slabikami môžeme vyjadriť pomocou vzťahu vektorov susedných slabík. Na vyjadrenie pomerov medzi vektormi má matematika dostatok vhodných nástrojov. Účinnou metódou je modelovanie *n*-rozmerných vektorov v *n*-rozmernom euklidovskom priestore. Naše vektory získané meraním majú tri rozmery. Ich model si vieme ľahko predstaviť na zákla-

de nášho vnímania priestoru, charakterizovaného tromi rozmermi. Z množiny vzťahov medzi vektormi je pre nás najzaujímavejšia ich vzdialenosť. Vzdialenosť d(A,B) dvoch p-rozmerných vektorov A a B, $A = (a_1, a_2,..., a_p)$, $B = (b_1, b_2,..., b_p)$ bude:

$$d(A,B) = \sum_{i=1}^{p} (a_i - b_i) \qquad (1)$$

Relatívnu vzdialenosť susedných slabík, definovaných parametrami čas trvania, intenzita a základný tón, meranú podľa vzťahu (1), sme označili výrazom parametrový kontrast.

Vzťah (1) hovorí, že parametrový kontrast je sumou rozdielov troch nameraných parametrov. Parametre 3-rozmerných vektorov, ktorými sú charakterizované slabiky, z hľadiska prízvučnosti sú dané v troch odlišných jednotkách (ms, dB, Hz). Pred výpočtom parametrového kontrastu sa nerovnaký vplyv jednotiek merania musí eliminovať normovaním, inak by došlo k nežiaducemu zvyšovaniu vplyvu, resp. k diskriminácii niektorého parametra. Pred normovaním sme uvážili pomer medzi tým, čo bolo odmerané, a tým, čo z nameraného má význam pre vnem ľudského sluchového orgánu.

Na základe poznatkov z akustiky sme došli k záveru, že minimálna zmena času trvania zvuku nevyhnutná na vnem je približne 50 ms, minimálna zmena intenzity je 0,5 dB a výšky tónu 6 Hz. Normovanie údajov musí spočívať v delení nameraných parametrov jednotkami minimálnej potrebnej zmeny, jednotkami vnemu (50 ms, 0,5 dB, 6 Hz). Týmto vydelením sme získali nové hodnoty parametrov, udávajúce počet vnímateľných jednotiek. Medzi nameranými hodnotami a hodnotami vstupujúcimi do ďalšieho spracovania platia teda vzťahy

$$t = \frac{t_{mer}}{50} \qquad i = \frac{i_{mer}}{0,5} \qquad F_0 = \frac{F_{0mer}}{6}$$

Opäť sa vráťme k rečovému signálu, k následnosti slabík v kontinuálnej reči. Povedali sme, že zmenu prízvučnosti na hranici medzi slabikami môžeme vyjadriť pomerom vektorov príznakov susedných slabík, vzdialenosťou vektorov. Vzdialenosť vektorov sme definovali ako parametrový kontrast. Môžeme teraz pristúpiť k praktickému vyšetrovaniu parametrových kontrastov. Kvôli názornosti na obr. 1 ešte uvádzame graf závislosti normovaných údajov a parametrových kontrastov od pozície medzi jednotlivými slabikami v prípade kontinuálne realizovaného spojenia 3-slabičného a 4-slabičného slova (ide o „virtuálny", „fiktívny" príklad).

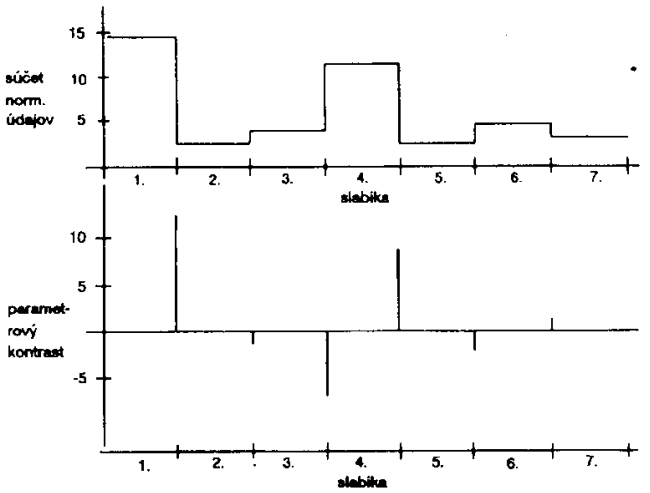

Obr. 1. Modelový graf normovaných údajov a parametrových kontrastov.

Parametrový kontrast medzi 1. a 2. slabikou, 3. a 4. slabikou, 4. a 5. slabikou je výrazne väčší ako medzi 2. a 3., 5. a 6., 6. a 7. slabikou. Jeho pokles medzi 1. a 2. slabikou signalizuje, že prvá slabika je prízvučnejšia než druhá. Rovnako to platí aj pre pomer 4. a 5. slabiky. Naopak, výrazný vzostup medzi 3. a 4. slabikou potvrdzuje, že 4. slabika je prízvučnejšia než 3. slabika.

Pri praktickom vyšetrovaní parametrových kontrastov spojenia *sa-sa* sme vychádzali z predpokladu, že zväčšovanie nameraných a normovaných parametrov v procese artikulačného prechodu z jednej slabiky na nasledujúcu slabiku prispieva k zvyšovaniu prízvučnosti 2. slabiky tohto spojenia a naopak. Výpočty vychádzajúce z uvedeného predpokladu sa zachytávajú v tab. 1. V tejto tabuľke je najprv vypočítaný rozdiel času trvania susedných slabík v 50 ms jednotkách ($T_1 - T_2$), ďalej rozdiel v základnom tóne v 6 Hz jednotkách ($F_{01} - F_{02}$) a nakoniec rozdiel v intenzite v 0,5 dB jednotkách ($I_1 - I_2$). Sčítaním týchto rozdielov v zmysle vzťahu (1) je vyčíslený parametrový kontrast. Pretože sme vždy odčítali hodnoty druhej slabiky od prvej, v ďalšom stĺpci tabuľky je uvedená hodnota parametrového kontrastu s opačným znamienkom. Hodnotu (ne)prízvučnosti prvej slabiky z dvojíc skúmaných slabík spojenia *sa-sa* sme pokladali za vzťažnú (východiskovú), v každom prípade sme ju stanovili fixne na 70 jednotiek. (Ne)prízvučnosť pre druhú slabiku v predposlednom stĺpci tabuľky sme vypočítali ako súčet (ne)prízvučnosti prvej slabiky a negovanej hodnoty parametrového kontrastu.

Tab. 1. Namerané parametre slabík (čas, Fo a intenzita), parametrový kontrast, vyčíslená hodnota prízvuku a pravdepodobnosti prízvuku podľa percepcie.

Rečník 1	T=50ms	F0=6Hz	I=0.5dB	kontrast=T+F0+I							
		T	F0mean	Imean	T1-T2	F01-F02	I1-I2	kon-	kontr.	prí-	p prí-
		ms	Hz	dB	50ms	6Hz	0.5dB	trast	negat.	zvuk	zvuku
1	2[a]z[masa]	51	97.83	64.84	0	2	6	8	-8	70	0.12
	[a]z[sa]	51	84.50	61.35						62	0.49
2	[a]z[sa]	47	94.75	63.45	0	3	0	3	-3	70	0.07
	1[a]z[samota]	66	75.33	63.43						67	0.90
3	1[a]z1[hopsasa]	61	111.00	70.20	0	1	3	4	-4	70	0.49
	2[a]z1[hopsasa]	65	99.14	68.43						66	0.26
4	[a]z[sa]	51	84.25	63.31	0	-1	-12	-13	13	70	0.12
	1[a]z[sanitka]	67	93.00	69.59						83	0.93
5	[a]z[sa]	55	100.00	66.43	0	0	-5	-5	5	70	0.07
	1[a]z[sama]	69	96.14	69.36						75	0.68
6	2[a]z[trasa]	47	115.40	66.77	0	5	7	12	-12	70	0.12
	[a]z[sa]	52	81.25	62.93						58	0.31
7	1[a]z[sasaŋki]	67	98.00	69.37	0	4	21	25	-25	70	0.93
	2[a]z[sasaŋki]	92	70.00	58.61						45	0.14
8	2[a]z[terasa]	49	135.00	64.66	0	3	-3	0	0	70	0.21
	[a]z[sa]	56	116.50	66.46						70	0.42
9	[a]z[kra:sa]	44	75.00	54.26	0	-3	-31	-34	34	70	0.14
	[a]z[sadnu:t,]	82	95.63	69.77						104	0.97
10	1[a]z[sasaŋka:x]	61	87.80	63.73	0	1	1	2	-2	70	0.69
	2[a]z[sasaŋka:x]	68	81.50	62.80						68	0.28
11	[a]z[l,esa]	56	101.83	64.01	0	2	-6	-4	4	70	0.14
	[a]z[sa]	35	88.25	67.09						74	0.42
12	2[a]z[grimasa]	43	76.33	57.41	0	-2	-14	-16	16	70	0.12
	1[a]z[satira]	67	92.00	64.44						86	0.95
13	[a]z[skepsa]	55	90.60	63.57	-1	2	1	2	-2	70	0.14
	1[a]z[sarkazmus]	109	74.33	62.78						68	0.97
14	[a]z[rjasa]	49	116.50	67.24	0	4	3	7	-7	70	0.10
	[a]z[sa]	55	88.60	65.73						63	0.35
15	[a]z[spa:sa]	43	86.33	58.27	0	-3	-24	-27	27	70	0.05
	1[a]z[sama]	63	109.33	68.31						97	0.97
16	[a]z[kontesa]	66	114.50	66.46	0	1	-1	0	0	70	0.21

Vypočítané hodnoty prízvuku sme vyhodnocovali tak, že sme ich porovnávali s pravdepodobnosťou prízvučnosti, ktorú určilo 50 poslucháčov vnemom, sluchovým testom. Tieto pravdepodobnosti sú uvedené v poslednom stĺpci tab. 1. V nijakej z 18 realizácií spojenia *sa-sa* poslucháči neurčili prízvuk s pravdepodobnosťou p = 1. Ak by sme pri vyhodnocovaní úspešnosti metódy brali do úvahy len tie prípady, keď pravdepodobnosti prízvučných alebo neprízvučných slabík vyhovujú vzťahu $0.3 < p > 0.7$, teda len tie dvojice slabík, v ktorých je pravdepodobnosť prízvučnej aj neprízvučnej slabiky väčšia ako 0.7 (p prízvučnosti menšia ako 0.3 znamená, že slabika je neprízvučná s pravdepodobnosťou 0.7), ostali by nám na vyhodnotenie len realizácie s poradovým číslom 2, 4, 5, 7, 9, 12, 13, 15, 16 a 17. V týchto vybraných realizáciách sme vyhodnotili zhodu určenia prízvučnej slabiky z dvojice slabík na základe našej metódy s určením na základe posluchu. Z vybraných desiatich prípadov metóda nevykazuje zhodu v troch realizáciách s poradovými číslami 2, 13 a 16. Neúspešnosť je teda preukázaná v troch prípadoch.

Výsledky uvedenej experimentálnej sondy teda ukazujú, že strojom a percepčne určená prízvučnosť sa nezhodujú v 3 z 18 prípadov.

2.2. Na ďalšie zdokonalenie metódy merania prízvučnosti sme vybrali rytmický text, báseň I. Kraska *Pieseň*, ktorú recitoval G. Valach. Pred meraním zvukových parametrov slabík nového materiálu sme experimentálne syntézou reči overili a skorigovali veľkosti jednotiek vnemu (0,5 dB, 6 Hz a 50 ms). Vychádzali sme z predpokladu, že iná situácia nastane v oblasti rečového signálu vtedy, ak budeme brať do úvahy fónické parametre reči, t. j. kvantitu, intenzitu a melódiu reči. Na základe tohto predpokladu sme rečový signál deformovali LPC analýzou a posluchom určovali nové jednotky vnemu, presne vyjadrené minimálne zmeny kvantity, intenzity a melódie, ktoré môže poslucháč už vnímať. Na deformovanie sme pripravili následnosť štyroch identických slabík *sa-sa-sa-sa*. V sekvencii sme oddelene menili hodnotu času trvania, intenzitu a F_0 druhej slabiky, čím sme získali nasledujúce výsledky:

— Najprv sme postupne krokom 5 ms zvyšovali hodnotu času trvania len v druhej slabike spojenia *sa-sa-sa-sa*. Po zvýšení kvantity o 40 ms sme prvýkrát pozorovali odlišnosť modifikovanej slabiky od ostatných slabík. Vnímali sme len predĺženie kvantity, prízvuk sa nemenil. Rozdiely v čase trvania spojenia *sa-sa* v tab. 1 susedných slabík sú malé a len v realizácii č. 13 sa prejavil väčší rozdiel trvania ako 40 ms. Táto skutočnosť umožňuje vysloviť predpoklad, že čas možno pri výpočte zanedbať.

— Zvyšovaním intenzity krokom 0,2 dB sme zistili, že zmena prízvuku sa prejaví vtedy, ak intenzitu zväčšíme minimálne o 1 dB. Zväčšenie intenzity o 1 dB spôsobovalo zvýšenie prízvučnosti, zmenšenie intenzity zasa jej zníženie. Minimálnou vnímateľnou zmenou, skrátene jednotkou vnemu z hľadiska intenzity na základe nášho experimentu je 1 dB.

— Zaujímavá situácia nastala v procese deformácie F_0. Základný tón sme zvyšovali krokom 0,2 Hz. Pri zvýšení o 1 Hz sme začali vnímať odlišnosť 2. slabiky od ostatných slabík z hľadiska prízvukovania. Rovnako zníženie F_0 o 1 Hz spôsobovalo rozdielny vnem 2. slabiky v porovnaní s ostatnými slabikami. Rozdiel sme vnímali, ale pri tejto malej zmene sme nevedeli určiť, či zmena zvyšuje alebo znižuje prízvučnosť.

Na objasnenie tejto situácie sme deformovali súčasne základný tón aj intenzitu. Experiment ukázal, že určujúcou zmenou na zvýšenie prízvučnosti v spisovnej slovenčine je vzostup intenzity. Takto určenú zmenu prízvuku podporí zmena F_0 bez ohľadu na polaritu zmeny F_0. Z toho vyplýva, že jednotkou vnemu z hľadiska základného tónu môže byť ±1Hz.

Na základe takto definovaných jednotiek vnemu sme znova vyhodnotili základný experiment, 18 spojení *sa-sa*. Zhoda medzi posluchom určenou prízvučnosťou a strojom vypočítanou prízvučnosťou pri použití nových jednotiek vnemu nie je už len v dvoch prípadoch, v realizáciách č. 2 a 13.

2.3. Doteraz sme z nameraných parametrov slabík v algoritme výpočtu parametrového kontrastu brali do úvahy len priemerné hodnoty intenzity a základného tónu. Na zvýšenie objektívnosti algoritmu sme v analýze uvedenej básne výpočty realizovali piatimi metódami:

Metóda A: Brali sme do úvahy len aritmetické priemery intenzity I a F_0. Kontrast sme vypočítali podľa vzťahu

$$\text{kontrast} = (|F_0| \text{ . polarita I}) + I$$

Metóda B: Brali sme do úvahy len maximálne hodnoty intenzity a F_0. Kontrast sme vypočítali rovnako ako v predchádzajúcom prípade.

Metóda C: Do úvahy sme brali len priemerné hodnoty intenzity a F_0 a len vtedy, ak ich rozdiely medzi slabikami boli väčšie ako 1. Ak bola zmena intenzity menšia ako 1, kontrast sme pokladali za nulový. Kontrast sme vypočítali rovnako ako v predchádzajúcich prípadoch.

Metóda D: Brali sme do úvahy priemerné hodnoty intenzity a F_0 a aj čas trvania. Kontrast sme vypočítali podľa vzťahu

$$\text{kontrast} = (|F_0| \text{ . polarita I}) + I + T$$

Metóda E: Brali sme do úvahy priemerné hodnoty intenzity, F_0 a aj čas trvania. Zároveň sme dodržali podmienku uvedenú v metóde C. Kontrast sme vypočítali ako v metóde D.

Vzhľadom na to, že efektívne hodnoty intenzity a základného tónu sa veľmi málo líšili od hodnôt aritmetických priemerov, nebrali sme ich do úvahy.

Pretože sme výpočty realizovali piatimi odlišnými metódami, bolo účelné tieto metódy vyhodnotiť a určiť, do akej miery detegujú prízvuk tak, ako ho vníma per-

cepčné ústrojenstvo človeka. Na vyhodnotenie sme použili korelačnú metódu. Touto metódou sme vyšetrovali tesnosť — stupeň zhody medzi následnosťou parametrových kontrastov a následnosťou kontrastov hlasov (porov. tab. 2), ktorými po-

Tab. 2. Výpočet parametrového kontrastu metódou A a kontrast hlasov.

Verš 1 Krasko: Pieseň rec. G. Valach F0=1Hz I=1dB kontrast=(|F0| , polarita I)+I										
Metóda A				F01-F02	I1-I2	I1 ><	kon-trast	kontr. negat.	pri-zvuk	kontrast hlasov
		Fomean	Imean	1Hz	1dB					
1	{a}z{tak}	73.00	72.46	-12.42	-3.65	-1	-16.07	16.07	70.00	-39
	{i:}z{t,i:š}	85.42	76.11	8.25	3.07	1	11.32	-11.32	86.07	51
	{o}z{ko}	77.17	73.04	-3.14	-3.39	-1	-6.53	6.53	74.75	-55
	{ɥ}z{dvi:}	80.31	78.43	6.60	0.27	1	6.87	-6.87	81.28	56
	{a}z{ha}	73.71	76.16	-4.04	-0.95	-1	-4.99	4.99	74.41	-56
	{e}z{me}	77.75	77.11	2.66	2.55	1	5.21	-5.21	79.40	55
	{a}z{sja3}	75.09	74.56	2.84	-1.42	-1	-4.26	4.26	74.19	-54
	{je}z{bje}	72.25	75.98	0.92	3.42	1	4.34	-4.34	78.45	55
	{e}z{ie}	71.33	72.56	8.16	2.07	1	10.23	-10.23	74.11	-48
	{e}z{če}	63.17	70.49	-0.03	4.05	1	4.08	-4.08	63.88	48
	{o}z{lo}	63.20	66.44						59.80	

relačné
taných
lepšie
2.4
aj graf
prepoč
notu 7(
vými s

slucháči určili prízvučnosť jednotlivých slabík. Pri výpočte kontrastu hlasov sme brali do úvahy počty hlasov, ktoré 28 poslucháčov pridelilo vnemu slabiky ako prízvučnej (P) alebo neprízvučnej (N) a počty hlasov, keď sa poslucháči nevedeli rozhodnúť. Pri každej slabike sme brali do úvahy ten počet hlasov (P alebo N), ktorý bol vyšší, a od neho sme odčítali hlasy odporujúce väčšine. Ak napr. v 1. slabike 1. verša za neprízvučnosť hlasovalo 21 poslucháčov a za prízvučnosť šiesti (jeden poslucháč sa nerozhodol), slabiku sme charakterizovali 15 hlasmi neprízvučnosti. V ďalšom kroku sme vypočítali medzislabikový kontrast hlasov tak, že sme vyčíslili rozpätie medzi počtom hlasov o prízvučnosti, resp. neprízvučnosti jednej slabiky a počtom hlasov o prízvučnosti, resp. neprízvučnosti nasledujúcej slabiky. Opäť to interpretujme na 1. a 2. slabike 1. verša. Ak charakteristikou 1. slabiky je 15 hlasov o neprízvučnosti a charakteristikou 2. slabiky 24 hlasov o prízvučnosti, kontrast hlasov medzi 1. a 2. slabikou je -39 hlasov, teda 1. slabika je v pomere k 2. slabike o 39 hlasov neprízvučnejšia. Názorne to možno porovnať na obr. 2. Výpočtom ko-

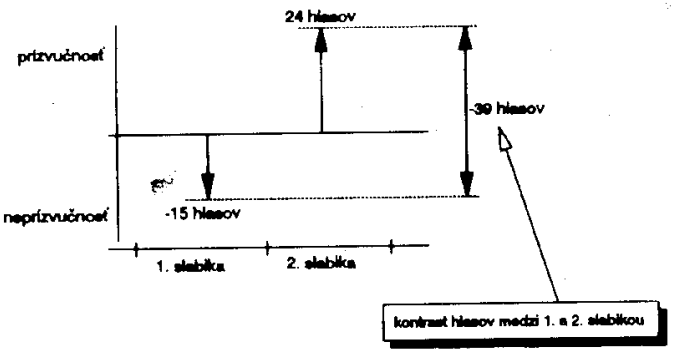

Obr. 2. Princíp výpočtu kontrastu hlasov medzi slabikami.

relačného koeficienta sme zistili, že metóda A vykazuje najväčšiu tesnosť vypočítaných parametrových kontrastov s kontrastmi hlasov (v konečnom dôsledku najlepšie detegovaný prízvuk). Je teda najvhodnejšia na detekciu prízvuku.

2.4. Prízvučnosť jednotlivých slabík 1. verša Kraskovej básne sme vyhodnotili aj graficky. Vychádzali sme z tab. 2. Následnosť parametrových kontrastov sme prepočítali na hodnoty prízvuku tak, že prízvuk prvej slabiky sme stanovili na hodnotu 70 a k nej sme postupne superponovali parametrové kontrasty medzi jednotlivými slabikami (rovnako ako v analýze spojenia *sa-sa*). Výsledný graf je na obr. 3.

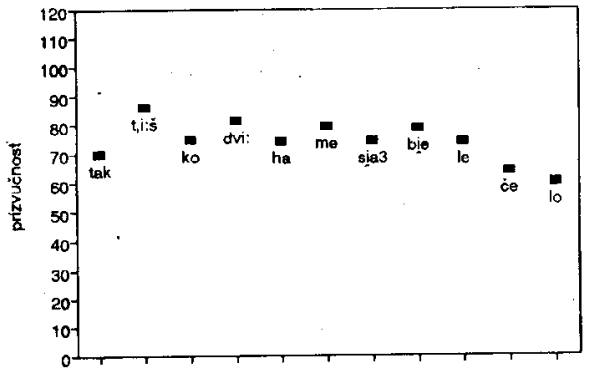

Obr. 3. Prízvučnosť slabík 1. verša Kraskovej básne.

2.5. Podiel zmeny času trvania, intenzity a základného tónu na tvorbe prízvuku, presnejšie povedané na veľkosti parametrového kontrastu sme vyhodnotili tou istou metódou, ktorou sme vyšetrovali úspešnosť metód A až E. Najväčší podiel na tvorbe prízvuku v analyzovanej Kraskovej básni má základný tón s hodnotou korelačného koeficienta 0,4492. O málo menší podiel predstavujú zmeny intenzity; je vyjadrený hodnotou korelačného koeficienta 0,4104 (podiel F_0 a I na stvárňovaní zvukovej prominencie slabiky nazývanej prízvukom je teda v skúmanom texte približne rovnaký). Zanedbateľná hodnota koeficienta -0,0003 dokazuje, že zmena času trvania sa na tvorbe prízvuku v analyzovanom materiáli nezúčastňuje.

3. V štúdii sme ukázali niektoré možnosti algoritmizácie merania prízvučnosti slabík v spisovnej slovenčine. Potvrdil sa nám univerzálny fakt, že čím je skúmaný jav zložitejší, tým väčšie nároky kladie na metódu merania. Ďalej sme sa na základe krátkeho rytmicky príznakového textu (Kraskova báseň *Pieseň*) pokúsili zistiť podiel jednotlivých zvukových charakteristík (čas trvania, intenzita, základný tón) na konštituovaní fónickej prominencie slabiky — prízvuku. Malá sonda do tohto problému ukázala azda prekvapujúci výsledok — rovnaký podiel intenzity a základného tónu a nulový podiel času trvania. Treba však poznamenať, že išlo o svojsky melodicky príznakovú zvukovú kreáciu tejto básne naším popredným interpretom (G. Valach). Objektívne, všeobecnejšie platné exaktné údaje o fónickej charakteristike prízvuku v spisovnej slovenčine bude možné získať až po analýze rozsiahleho štylisticky a komunikačne diferencovaného zvukového materiálu stvárneného viacerými hovoriacimi. Na exaktný výskum zvukovej štruktúry prízvuku v spisovnej slovenčine sme, ako sa domnievame, našli vhodnú experimentálnu metódu. Skúmanie fónického obrazu (aj v jeho variabilite v konkrétnom texte) prízvuku v spisovnej slovenčine a jeho komunikačného štatútu nás stále ešte len čaká ako vzrušujúci bádateľský problém.

Literatúra

HÁLA, B.: Slabika. Její podstata a vývoj. Praha, Nakladatelství ČSAV 1956. 107 s.

JANOTA, P.: K vnímání českého přízvuku. In: Slavica Pragensia. 21. Acta Universitatis Carolinae — Philologica. 3—5 (1978). Red. M. Romportl a kol. Praha, Univerzita Karlova 1983, s. 25—34.

KRÁĽ, Á. — SABOL, J.: Fonetika a fonológia. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1989. 388 s.

ROMPORTL, M.: K otázkám metody výzkumu přízvuku v slovanských jazycích. In: Slavica Pragensia. 21. Acta Universitatis Carolinae — Philologica. 3—5 (1978). Red. M. Romportl a kol. Praha, Univerzita Karlova 1983, s. 67—72.

SABOL, J.: Prozodická sústava slovenčiny. Bratislava, Metodicko-výskumný kabinet Čs. rozhlasu 1977. 97 s.

SABOL, J.: Prízvuk v slovenčine. In: Studia Academica Slovaca. 15. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1986, s. 391—412.

SABOL, J.: Slovenská slabika. (Náčrt problematiky.) In: Studia Academica Slovaca. 23. Red. J. Mlacek. Bratislava, Stimul — Centrum informatiky a vzdelávania FF UK 1994, s. 214—224.

ZIMMERMANN, J.: Detekcia prízvuku rečového signálu. [Kandidátska dizertačná práca]. Košice, Elektrotechnická fakulta VŠT 1990. 99 s.

ZIMMERMANN, J.: Exaktné metódy merania prízvuku v spisovnej slovenčine. [Habilitačná práca.] Prešov, Filozofická fakulta UPJŠ 1993. 86 s.

Ľubor Králik

POZNÁMKY K VÝKLADU NIEKTORÝCH SLOV

1. *Vrčisko, vrčok, virek.* — Vo svojej práci Lexika Novohradu uviedol J. Matejčík (1975, s. 145) výraz *vrčisko* vo význame „posteľ pre baču v kolibe; kuchynský diván urobený po domácky". V kartotéke Slovníka slovenských nárečí (SSN) v JÚĽŠ SAV sme okrem analogických údajov z Novohradu (Kalinovo, Turíčky) našli na výraz *vrčisko* aj doklad z Turzovky na Kysuciach: *vrčisko* tu má významy „pričňa, posteľ pre baču (na salaši)" i „slamená posteľ v maštali". V Turzovke bola zaznamenaná aj forma *vrčok*, ktorá má pravdepodobne rovnaký koreň ako *vrčisko*: *Gdo ňemol poščeľ, mol v r č o k. To bəl zə spotku zrobeny koň a na təm bəli dəski. Na təm bəla slama a na təm plachta.* Z hornooravskej Brezovice (okr. Trstená) je doložený výraz *virek* s významom „ležovisko pre valachov a bačov na salaši": *Na salaši bača z valaxmí spjá na v i r k o x, hoňelňík na zemi* (doklady z kartotéky SSN).

Skôr ako sa pokúsime o etymologickú interpretáciu uvedených slov, pokladáme za potrebné venovať pozornosť samotnej reálii, ktorú označujú slová *vrčisko, vrčok, virek.* Vývin postele či lôžka v pastierskej kolibe podrobne opísal Ján Podolák (1982); z jeho práce odcitujeme príslušnú pasáž:

„Vývojove najstaršiu formu lôžka predstavovala hrubá vrstva čerstvých vetiev (najmä z mäkkého ihličia), rozložená na zemi. Niekde boli vetvičky nahradené čerstvou trávou alebo suchým senom, na nižšie položených salašoch sa v tejto funkcii používala aj privezená slama. Na takto upravené lôžko sa prestierali hrubé vlnené pokrovce, ktoré slúžili aj ako prikrývky. ... Keďže obývací priestor koliby bol veľmi obmedzený, lôžka sa museli každé ráno odložiť alebo aspoň prisunúť k zrubovým stenám koliby. — Značný pokrok znamenalo používanie slamníkov, ktoré valasi každý večer pred spaním rozložili na zem (na čečinu) a ráno ich skrútili a vyložili von pred výklenok koliby. ... Postupne sa lôžka upravili z drúčkov, ktoré sa pokládli na zem, na ne sa rozprestrela čečina a pokrovce, ktoré tam zostávali po celý deň. Takto upravené lôžko mohlo slúžiť cez deň na sedenie." (Tu treba zrejme hľadať východisko pre vznik významu „kuchynský diván urobený po domácky" vo výraze *vrčisko.*)

„Ďalšie zdokonalenie spočívalo v tom, že lôžka z rovných drúčkov alebo z vedľa seba poukladaných dosák sa zvyšovali na zem, čím sa vyvinuli široké lavice s funkciou postelí. ... Používanie zdvih-

nutých lôžok umožňovalo využiť priestor pod nimi. ... Zdvihnuté lôžka, plniace funkciu lavice i postele a známe zväčša pod pomenovaním *priče* — Veľká Lúka, *prieče* — Pribylina, *lavica, lavička* — Terchová, Pohronie, znamenali posledné štádium vo vývoji postele v kolibe. Prenosné postele sa začali používať na salašoch až vtedy, keď sa z koliby odstránila otvorená vatra, ktorú nahradila piecka alebo prenosný sporák" (s. 155).

Z uvedeného opisu vyplýva, že význam „pričňa", zaznamenaný v Turzovke, nie je pôvodným významom slov *vrčisko, vrčok, virek*, ale odráža až posledné štádium technologického vývoja reálie. Naopak, možno predpokladať, že slová *vrčisko, vrčok, virek* pôvodne označovali lôžko zhotovené z vetiev.

Z lingvistického hľadiska je pravdepodobné, že kysucký výraz *vrčok* mohol vzniknúť zo staršieho **vrček* (porov. Krajčovič, 1988, s. 31), ktoré možno rekonštruovať ako **vrčьkъ*: tento výraz obsahuje starý slovanský sufix **-ьkъ* (porov. Słownik prasłowiański I, 1974, s. 93—94); vzhľadom na výskyt slova *vrčok* na Kysuciach však možno vokál *o* interpretovať aj ako výsledok zmeny $\bar{a} > o$, známej z goralských nárečí (porov. Dudášová-Krišššáková, 1993, s. 63 n.): v takom prípade treba uvažovať o východiskovej forme **vrčák*, obsahujúcej pôvodný sufix **-jakъ* ako prejotovaný variant sufixu **-akъ* (porov. Słownik prasłowiański I, 1974, s. 89—90). Vo výraze *vrčisko* možno vyčleniť sufix *-isko*, ktorý je kontinuantom praslovanského sufixu **-isko* (tamže, s. 95—97). Po vydelení sufixov dospievame v uvedených výrazoch ku koreňu *vrč-*. Koncové *č* koreňa nepochybne vzniklo palatalizáciou zo staršieho **k*; pôvodnú podobu koreňa výrazov *vrčisko, vrčok* teda rekonštruujeme ako **vrk-*.

Výraz *virek* zo sémantického hľadiska nepochybne patrí k výrazom *vrčisko, vrčok*; na pozadí predpokladaného koreňa **vrk-* však jeho formálna stránka spôsobuje určité ťažkosti. Možno ich odstrániť za predpokladu, že výraz *virek* mal pôvodne formu **vrk* so slabičným *r*: pri spoluhláske *r* sa vyvinul sprievodný vokál *i* (porov. prípady typu *pirť, virgnúť*; Habovštiak, 1965, s. 111), takže vznikla forma **virk*. Pod vplyvom substantív typu *statek, podolek, zádavek* atď. (hornooravské *-ek* < **-ьkъ*; porov. tamže, s. 57) sa pôvodný nominatív **virk* modifikoval do podoby *virek*: vzťah foriem nom. sg. *virek*, lokál pl. *na virkox* je analogický ako vzťah foriem nom. sg. *statek*, lokál pl. *na statkoch*. Aj vo výraze *virek* teda možno predpokladať pôvodný koreň **vrk-*.

Koreň *vrk-* možno z diachrónneho hľadiska vyčleniť aj vo výraze *vrkoč* (praslov. **vъrkočь*; formácia zložená z koreňa **vъrk-* a sufixu **-očь*): ide o výraz odvodený od indoeurópskeho koreňa **werk- : *work- : *wrk-* „krútiť, pliesť" (porov. Pokorny, 1959, s. 1155) s pôvodným slovotvorným významom „pletenec" (bližšie Ondruš, 1990, s. 26—28; s čiastočne odlišnou sémantickou interpretáciou Varbotová, 1978, s. 31—35).

Nie je vylúčené, že rovnako možno interpretovať aj koreň *vrč-* (**vrk-*) vo výrazoch *vrčisko, vrčok, virek*: aj tieto výrazy môžu byť odvodené od koreňa **werk-*

*: *work- : *wrk-* „krútiť, pliesť". Na základe etymologickej rekonštrukcie dospievame teda k predstave pôvodného lôžka ako lôžka s p l e t e n é h o, u v i t é h o z vetiev. Nemožno si tu nespomenúť na iný archaický typ lôžka u starých Slovanov, akým boli „hrubě *pletené* (kurzíva Ľ. K.) rohože" (Niederle, 1913, s. 872), rozložené na zemi. Je veľmi pravdepodobné, že pastierom v provizórnych horských podmienkach mohli ako materiál na zhotovovanie takýchto rohoží slúžiť ľahko dostupné a z hľadiska spracovania poddajné vetvičky.

Výrazy *vrčisko, vrčok, virek* podľa uvedeného výkladu pôvodne označovali jednoduché lôžko spletené z vetiev. Hoci sa technológia zhotovovania takýchto *vrčísk, vrčkov, virkov* postupne zdokonaľovala (až do štádia priční), starý názov zostal zachovaný. Kultúrnu archaickosť pôvodného *vrčiska, vrčka, virka* potvrdzuje aj etymologická rekonštrukcia: ide o výrazy indoeurópsko-praslovanskej proveniencie, derivované od indoeurópskeho koreňa **werk- : *work- : *wrk-* „krútiť, pliesť" (o ďalších slovanských i slovenských derivátoch od uvedeného koreňa porov. Varbotová, 1978, s. 31—35; Ondruš, 1990; Petlevová, 1993; Králik, 1994 c).

2. *Nebrzota, neberzota.* — Gemerský výraz *nebrzota, neberzota* „výtok z nosa, z vreda, nečistota" (Orlovský, 1982, s. 200) umožňuje predpokladať existenciu adjektív **nebrzý* „nečistý", **brzý* „čistý". Adjektívum **brzý* „čistý" je kontinuantom praslov. **bъrzъ* s pôvodným významom „rýchly" a sekundárnym významom „čistý". Bližšie o sémantickom posune „rýchly" > „čistý, jasný, svetlý atď." na materiáli reflexov praslov. **bystrъ* vrátane slovenského materiálu (oravské *bystrá voda* „čistá voda", prípady typu *bystrý zrak, zbystriť pozornosť* versus *jasná myseľ*, toponymá typu *Bystré* atď.) porov. Králik (1994 b).

3. *Chruna, chruňo, gruňo.* — Pri úvahách o osudoch nem. *grint, grunt* v slovenčine (Králik, 1994 a) uniklo našej pozornosti, že výraz *chruna* (východisko vzniku slovenského expresíva *chruňo*) už bol interpretovaný ako kontinuant praslov. **xrǫdьna*, súvisiaceho s **xrędĕti/*xrędnǫti* (sem patrí aj slov. *chradnúť*; porov. Etimologičeskij slovar slavianskich jazykov VIII, 1981, s. 93—94, 103, tam aj príbuzné výrazy z iných indoeurópskych jazykov). Preto odvolávame svoj predpoklad o prevzatí výrazu *chruna* z nemčiny. Pravda, v prípade českého dialektizmu *chrunt* nepochybne ide o prevzatie z nem. *grunt*.

Z tohto hľadiska nie je nezaujímavý ani výraz *gruňo*, ktorý uvádza J. Stanislav (1967, s. 566) ako jeden z príkladov na výskyt konsonantu *g* „v pejoratívnych slovách": ide aj tu o súvislosť s nem. *grunt*?

4. *Kaprina*[2]. — V Historickom slovníku slovenského jazyka (II, 1992, s. 26) sa ako samostatné heslo uvádza slovo *kaprina*[2] „spor, zvada", homonymné s výrazom *kaprina*[1], čo je hláskový variant slova *karpina* „suchý očný maz v kútikoch" (s. 31). Slovo *kaprina*[2] sa exemplifikuje dokladom z rukopisnej pamiatky Sprawa o krestianské powinnostj z r. 1696 (*welika se mezy nimi strhla zwada, de-*

lana caprina, gak se rjka, o borowu ssussku) a z hľadiska svojho pôvodu sa charakterizuje ako taliansko-nemecké.

Zdá sa, že pri interpretácii miesta *delana caprina* v uvedenej textovej pamiatke sa slovo *caprina* nedopatrením pokladalo za latinský ekvivalent slova *zwada* a grafická sekvencia *delana* bola interpretovaná ako particípium od slovesa *delať* (porov. Historický slovník slovenského jazyka I, 1991, s. 242). V skutočnosti však miesto *delana caprina* treba interpretovať ako *de lana caprina*: ide tu o alúziu na známy latinský výrok (z Horatia) *Rixantur viles d e l a n a saepe c a p r i n a* s prekladom *Hlupáci sa často hádajú len o kozí chlp* (porov. Kuťáková — Marek — Zacharová, 1988, s. 464—465). Slovenským ekvivalentom spojenia *de lana caprina* je spojenie *o borowu ssussku*: obidve spojenia vyjadrujú malichernosť príčiny, pre ktorú sa strhla zvada.

Literatúra

DUDÁŠOVÁ-KRIŠŠÁKOVÁ, J.: Goralské nárečia. Odraz slovensko-poľských jazykových kontaktov na fonologickej rovine. Bratislava, Veda 1993. 176 s.

Etimologičeskij slovar slavianskich jazykov. Praslavianskij leksičeskij fond. Zv. 8. Red. O. N. Trubačov. Moskva, Nauka 1981. 256 s.

HABOVŠTIAK, A.: Oravské nárečia. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1965. 544 s.

Historický slovník slovenského jazyka. Zv. 1, 2. Red. M. Majtán. Bratislava, Veda 1991, 1992. 536, 616 s.

KRAJČOVIČ, R.: Vývin slovenského jazyka a dialektológia. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988. 344 s.

KRÁLIK, Ľ. (1994 a): Príspevok k štúdiu germanizmov v slovenčine (*hrinta* a ďalšie príbuzné výrazy). Slovenská reč, *59*, 1994, s. 129—134.

KRÁLIK, Ľ. (1994 b): Z jazyka slovenského piesňového folklóru. In: Varia III. Bratislava — Banská Bystrica (v tlači).

KRÁLIK, Ľ. (1994 c): Zo slovanských názvov nádob (I). Bratislava 1994 (rukopis).

KUŤÁKOVÁ, E. — MAREK, V. — ZACHAROVÁ, J.: Moudrost věků. Lexikon latinských výroků, přísloví a rčení. Praha, Svoboda 1988. 664 s.

MATEJČÍK, J.: Lexika Novohradu. Vecný slovník. Martin, Osveta 1975. 312 + 36 s.

NIEDERLE, L.: Život starých Slovanů. Základy kulturních starožitností slovanských. Dílu I. svazek 2. Praha, nákladem Bursíka a Kohouta 1913. 900 s.

ONDRUŠ, Š.: *Rača, Vrača > Brača, Vrakuňa* a *vrkoč*. Slovenská reč, *55*, 1990, s. 26—34.

ORLOVSKÝ, J.: Gemerský nárečový slovník. Martin, Osveta 1982. 424 s.

PETLEVA, I. I.: Etimologičeskije zametki. In: Obščeslavianskij lingvističeskij atlas. Materiały i issledovanija. 1988—1990. Red. V. V. Ivanov. Moskva, Nauka 1993, s. 180—184.

PODOLÁK, J.: Tradičné ovčiarstvo na Slovensku. Bratislava, Veda 1982. 232 s.

POKORNY, J.: Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. Bern, Francke Verlag 1959. 1183 s.

Słownik prasłowiański. Zv. 1. Red. F. Sławski. Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk. Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich — Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk 1974. 487 s.

STANISLAV, J.: Dejiny slovenského jazyka. Zv. 1. Úvod a hláskoslovie. 3., doplnené vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1967. 712 s.

VARBOT, Ž. Ž.: K rekonstrukcii i etimologii nekotorych praslavianskich glagoľnych osnov i otglagoľnych imion VI. In: Etimologija 1976. Red. O. N. Trubačov. Moskva, Nauka 1978, s. 31—42.

Jana Kesselová

OPAKOVANIE A JEHO FUNKCIA V DIALOGICKOM TEXTE

Výskum jazykových prostriedkov textovej súdržnosti sa v našej literatúre opiera predovšetkým o písané komunikáty, pričom sa za najbežnejší a najpoužívanejší prostriedok viazanosti textu považuje opakovanie v lexike, syntaxi i na kompozičnej rovine. Pozornosť viacerých autorov púta opakovanie ako výrazový prostriedok v umeleckých textoch (Bečka, 1968; Findra, 1966; Grepl, 1967; Patáková, 1985, 1987), opakovanie vo vecnom texte skúmala D. Augustinská (1985). Štúdie o recidíve výrazu v dialógu sú orientované najmä na sekundárny dialóg v próze a dráme. V našom príspevku sa sústredíme na úlohu opakovania v prirodzenom nepripravenom dialógu. Pretože východiskovým materiálom sú zaznamenané dialogické komunikáty detí mladšieho školského veku, súčasne s odhaľovaním funkcie opakovania v hovorenej komunikácii prispievame i k poznávaniu osobitostí reči detí v uvedenom vekovom období.

Termíny lexikálny paralelizmus, dialogická citácia a zborová reč, ktoré sa v súvislosti s opakovaním v lieratúre používajú, nepokladáme za synonymné, a preto sa v ďalšej časti pokúsime vymedziť vzťahy medzi nimi.

Za opakovanie sa považuje jednak jednoduché opakovanie výrazu z predchádzajúceho kontextu v rovnakom tvare alebo tvarovo prispôsobeného gramatickej funkcii v novej výpovedi, jednak opakovanie spojené s prechodom slova do iného slovného druhu, vrátane opakovania výrazu upraveného derivovaním (Mistrík, 1966, s. 87). E. Bajzíková (Oravec — Bajzíková, 1982, s. 223) chápe opakovanie širšie. Okrem doslovného opakovania uvádza ďalšie typy — opakovanie synonymické, antonymické, metaforické, opisné, opakovanie s poradím. V tomto prípade by azda namiesto o opakovaní bolo vhodnejšie hovoriť o rozličných typoch lexikálneho paralelizmu. Príjemca textu pri dekódovaní synonymie, antonymie, metafory alebo perifrázy pociťuje vzťah úplnej alebo čiastočnej identity na seba nadväzujúcich výrazov (antecedentu a postcedentu).[1] Pri dekódovaní týchto vzťahov však dochádza k sémantickým posunom, pretože postcedent v porovnaní s antecedentom prináša aj novú informáciu a navyše chýba formálna totožnosť nadväzujúcich prostriedkov. Lexikálny paralelizmus chápeme ako nadradený opakovaniu, jednoduché opakovanie výrazu (vrátane modifikácií gramatických kategórií a slovotvorných modifikácií) považujeme za jeden prejav lexikálneho paralelizmu. Lexikálny paralelizmus v dialogickom texte skúma B. Volková (1973, s. 237) a rozlišuje nadväzovacie lexikálne paralelizmy (výstavbové) a také, ktoré

[1] Termíny antecedent a postcedent používame v zhode s F. Danešom (Mluvnice češtiny 3, 1987, s. 695).

sú skutočným opakovaním (paralelizmy emocionálno-emfatické a neemocionálne postojové paralelizmy).

Dialogickou citáciou sa zaoberá N. D. Aruťunovová (1986). Vymedzuje ju ako osobitný typ opakovania repliky alebo jej časti. Opakovaná replika nadobúda inú komunikatívnu funkciu v porovnaní s tou, ktorú do nej vkladal autor prehovoru. Opakovaná replika sa tak stavia proti hovoriacemu, je akýmsi „komunikatívnym bumerangom". Autorka vymedzuje tri druhy dialogickej citácie — opakovanie s parodovaním, citované otázky a kontrastný zápor. Spolu s opakovaním tu dôležitú úlohu zohráva melódia repliky.

V súvislosti so zvláštnosťami dialógu detí T. Cazacuová (Slama-Cazacu, 1966, s. 137) uvádza zborovú reč. Je to prejav simultánnej reči. Deti opakujú rad totožných alebo len nepatrne odlišujúcich sa replík, ktoré neprinášajú žiadnu novú informáciu. Počet opakovaní klesá s vekom, ale o etapovitom vývine hovoriť nemožno.

V našom príspevku budeme v zhode s J. Mistríkom (1985) za opakovanie považovať recidívu totožných výrazov (vrátane gramatickej alebo slovotvornej modifikácie opakovaného výrazu).

Opakovanie je v detskej komunikácii veľmi bohato využívaným prostriedkom nadväzovania textových jednotiek. Uplatňuje sa v rámci jednej repliky (najmä v predmetovom dialógu, v ktorom sú repliky dlhšie ako v situačnom dialógu), spája dve susedné repliky, pozorujeme ho v tematickom bloku alebo na celej ploche dialógu v podobe obsahovo nezačlenených replík. Opakovanie v dialógu detí teda funguje ako bežný kontaktný i dištantný prostriedok viazanosti textu.

Z povahy dialógu ako vzájomnej komunikácie dvoch alebo viacerých účastníkov, ktorí si niečo oznamujú, ale i očakávajú odpoveď, vychodí, že minimálnym prostriedkom na vyjadrenie vzťahu medzi tvorcom a príjemcom textu je spojenie dvoch replík. Dvojicu replík, ktorých spojitosť je podmienená bezprostrednou následnosťou i rovnakým lexikálnym prostriedkom, budeme nazývať tesná dialogická dvojica. Opakovanie v základnej stavebnej dvojici nemožno sledovať bez prihliadnutia na komunikačnú platnosť nadväzujúcich replík, a preto funkciu opakovania budeme analyzovať v spätosti s postojovou modalitou výpovedí tvoriacich repliku. Vychádzame zo štyroch typov postojovej modálnosti — oznamovacej, opytovacej, žiadacej, zvolacej (Ondruš — Sabol, 1981, s. 194—195). Zvolacím vetám sa v niektorých klasifikáciách nepripisuje status osobitného modálneho typu (napr. J. Mistrík, 1985, s. 186 a O. Müllerová, 1979 pri skúmaní modálnej výstavby nepripravených hovorených prejavov berú do úvahy len kombinácie oznamovacích, opytovacích a imperatívnych replík).

V našom dialogickom materiáli budeme sledovať i zvolací modálny typ, ktorý sa v spontánnych neoficiálnych rečových prejavoch detí objavuje omnoho častejšie než v reči dospelých komunikantov. Príznaková realizácia suprasegmentálnych

prvkov modifikuje zmysel výpovedí a uplatňuje sa i v takých replikách, ktoré by mohli mať čisto konštatujúcu funkciu. Prevahu zvolacieho modálneho typu v niektorých tematických blokoch detského spontánneho dialógu možno vysvetliť citovým zaujatím témou i silnejšou hlasovou intenzitou, súvisiacou s egocentrizmom v reči detí (dieťa sa usiluje prerušiť repliku partnera alebo zabrániť prerušeniu vlastnej repliky silou hlasu).

Teoreticky sa v dialogických dvojiciach môže využiť 16 kombinácií modálnych typov. Skutočná detská komunikácia nie je napĺňaním „schém", a preto neočakávame, že sa všetky možné kombinácie budú realizovať, ani to, že všetky vyskytujúce sa kombinácie budú rovnako vyťažené. Rozborom dialogických textov sme dospeli k týmto zisteniam.

1. V tesných dialogických dvojiciach sa v dialógu detí najčastejšie objavuje oznamovacia replika. V replikových dvojiciach s opakovaním ako kontaktným konektorom sme oznamovaciu repliku zaznamenali dvakrát častejšie ako opytovacie alebo zvolacie repliky a štyrikrát častejšie než imperatívne repliky.[2]

Opakovanie v dvoch oznamovacích replikách je výrazným prvkom textovej koherencie v kolektívnom monológu detí predškolského veku a na začiatku školského obdobia. Spôsob opakovania (nie funkcia) pripomína diaforu (Mistrík, 1985, s. 149).

— A tak mu skrútilo fúzy, až mal oči vyvalené —
— Až oči mal vyvalené a potom sa prezliekol za — za indiána

— Hej, a potom videl takú nepeknú vežu —
— Vežu — vežu a povedal idem tam.

Ako vidieť, partner neopakuje výraz z predchádzajúcej repliky preto, aby podčiarkol, zdôraznil závažnosť opakovaného výrazu (to je funkcia diafory). Pre dieťa je to najjednoduchší prostriedok prerušenia partnerovej repliky alebo pokračovania v dialógu v momente, keď pauza signalizuje hľadanie vhodného výrazu alebo neschopnosť pokračovať v replike. O. Müllerová (1979, s. 40) uvádza, že kombináciou dvoch oznamovacích replík si partneri dopĺňajú informácie a dokonca sa predháňajú, kto vie viac. V takom prípade sa v detskej komunikácii mení oznamovacia modálnosť na zvolaciu a opakovanie prerastá do zborovej reči.

— Už vás mám, už som vás sledovala, už som vás čakala —
— Čakala!
— Čakala!
— Čakala!
— Čakala v okne!

[2] To neprotirečí nášmu predchádzajúcemu tvrdeniu o bohatom výskyte zvolacieho modálneho typu. V tejto časti sledujeme postojovú modalitu len v tých replikách, ktoré sú viazané opakovaním.

Opakovanie v dvoch za sebou nasledujúcich oznamovacích replikách teda slúži na explicitné vyjadrenie súhlasu (od čistého pritakania až po spresnenie a doplnenie obsahu predchádzajúcej výpovede), má funkciu konektora alebo neprináša žiadnu novú informáciu a opakovanie prerastá do dyslogickej monotematickosti (termín V. Skaličku, 1937).

— Aj plachty mala, plachty mala. Keby nemala plachty, by sa utopila.
— Hej, mala.

— A ukázali, jak ten Blesk šecko rozbúral a to bola taká mačka prezlečená za Bleska.
— To bol falošný Blesk.

Opytovacími replikami, nadväzujúcimi na oznamovacie repliky, dieťa buď vyjadruje potrebu doplniť si informáciu vzťahujúcu sa na to, čo je pomenované opakovaným lexikálnym prostriedkom, alebo vyjadruje údiv, pochybnosť až odmietnutie. Uvedené komunikatívne funkcie sú zreteľné v nasledujúcich ukážkach:

a) — Ešte tam spravíme prechod.
— Aký prechod?

— Niečo mi tu chýba. Hádaj čo — bomba.
— Načo bomba?

b) — Tu bude svetlo. Aby som nenarazil. V noci.
— V noci? Tam je stále tma.

— Už máš nakreslené? Toho zajaca.
— Obkreslené? Nakreslené.

Dôrazný nesúhlas alebo naopak výrazné potvrdenie platnosti komunikovaného obsahu deti vyjadrujú expresívnymi variantmi oznamovacích replík, t. j. využívajú opakovanie a zvolaciu modalitu.

— V piatok sa nejde do školy.
— Prázdniny sú v piatok, hurá!
(komunikatívna funkcia súhlasu)

— Ešte je mokré to oblečenie.
— Ty máš mokré ruky!

— Šak sa tam ani jeden človiečik nezmestí.
— Blbec, šak to nie je pre ľudí!
(komunikatívna funkcia nesúhlasu)

Je zaujímavé, že sme nezaznamenali ani jeden príklad tesnej dialogickej dvojice, v ktorej sa oznamovacia replika spája so žiadacou. Sémanticky je táto kom-

binácia prijateľná i v tesnej dvojici. O. Müllerová (1979) takú kombináciu replík v dialógu dospelých nepovažuje za výnimočnú. V detskej dialogickej komunikácii sa však s kombináciou oznamovacia — žiadacia replika (s využitím opakovania) nestretávame. Ak dieťa oznamovacou replikou sprostredkuje informáciu o niečom, ostatní partneri vyjadria postoj k oznamovanému obsahu (oznamovacou a zvolacou replikou), sami ju doplnia, alebo vyžadujú jej spresnenie (oznamovacia a opytovacia replika), ale žiadaciu repliku považujú zrejme za redundantnú.

2. Opytovacie a zvolacie repliky ako stimuly v tesných dialogických dvojiciach sú v detskom dialógu zastúpené rovnako. Opytovací modálny typ repliky si, prirodzene, vyžaduje oznamovaciu odpoveďovú repliku. Osobitosťou detskej komunikácie v tejto kombinácii modálnych typov je opakovanie celej syntaktickej konštrukcie otázky v odpovedi. Považujeme to za výraz neschopnosti utvoriť pohotovo vlastnú repliku, ale i za vplyv „školského dialógu", v ktorom inštrukcie typu „odpovedaj celou vetou" nie sú zriedkavé. Opakovanie celej syntaktickej konštrukcie vedie niekedy až k narúšaniu sémantickej spájateľnosti slov:

— Jaké športy máte rada?
— Tak — mám rada športy — čítanie — a — rada aj vyšívam.

Opytovacia replika s opakovaným lexikálnym prostriedkom po replike s rovnakou modalitou sa objavuje v prípade nezrozumiteľnej alebo chýbajúcej odpovede:

— Čo ideme kresliť? —
— Čo ideme kresliť?
(odpoveďová replika chýba)
— Mati, čo ideme kresliť?

Príklad ukazuje, že adresnosť opytovacej repliky sa zvyšuje použitím kontaktového prostriedku a pauzou po oslovení, v ktorej si dieťa overuje, či adresát jeho výpoveď vníma. Zistili sme, že ani opytovacia replika nevytvára tesnú dialogickú dvojicu so žiadacou replikou. Na porovnanie uvádzame príklad z dialogickej komunikácie dospelých (Müllerová, 1979, s. 37):

— Já vám to povim až tam přídu! (A no) moh by dneska během dopoledne?
— Přiďte! Přiďte! Ano!

V dialógu detí po otázke s modálnym slovesom nasleduje maximálne redukovaná odpoveď (odpoveď vyjadrená časticou alebo mimojazykovými prostriedkami). Ak je konektorom opakovanie, do odpoveďovej repliky prechádza modálne sloveso:

— My budeme hostia. Už môžeme prísť na návštevu? — Môžete.
— Musíme už ukladať hračky? — Hej, musíte.
— Gabika, môžem dať takú fixu? — Môžeš, na rukavice.

Ako vidieť, v priamych odpovediach sa opakujú modálne slovesá a odpoveďová replika má ráz jednoduchého konštatovania, nie výzvy k adresátovi.

3. Zvolacie repliky detí, ako sme už uviedli, sú často expresívnym variantom takých výpovedí, ktoré by v rozhovore dospelých mali oznamovaciu modalitu. Do tesných dialogických dvojíc vstupujú podobne ako oznamovacie repliky. Komunikatívne funkcie sa odlišujú príznakovosťou, aktualizovanosťou.[3]

Zvolacia replika nasledujúca po replike s rovnakou modalitou nemá len pritakávací zmysel, ale je súčasne i výzvou, nabádaním partnera:

— Aha, tu urobíme aspoň takú jednu izbičku!
— Jednu izbičku — tu aspoň jednu takú!

Zvláštnosťou dvoch zvolacích replík v detskom dialógu je to, že sú miestom hry s jazykom vrátane detskej slovotvorby:

— Aha, autobus!
— Busík, autobusík!

— Ty si zábudlivý!
— Ty zabúdač!

— Aj papagáj tam bol. Ta to bolo super!
— Papagáj, superpapagáj!

— Aj tak poviem, koho ty miluješ!
— Ticho, samé také miľovačky! Buď rada, že ti niečo požičia tota tvoja milenkyňa!

Opytovacia replika v tesnom vzťahu so zvolacou replikou, podobne ako v kombinácii oznamovacia — opytovacia replika, vyjadruje potrebu doplniť si informácie o tom, čo je pomenované opakovaným výrazom, alebo je vyjadrením prekvapenia, údivu až nesúhlasu:

— Aha, celý autobus!
— Môže mať autobus krídla?

— Koníčkov má ale veľa!
— A má ešte aj koňa?

— Ja som šéf!
— Ty šéf náš?

— A ty máš taký veľký zobák!
— Ja a zobák?

[3] Aktualizovanosť v tomto prípade chápeme ako také použitie jazykových prostriedkov, ktoré je nápadné a púta pozornosť ostatných účastníkov komunikácie (Havránek, 1963).

4. Žiadacia replika vytvára tesnú dialogickú dvojicu s oznamovacou, zvolacou alebo žiadacou replikou. Ešte častejšie však za žiadacou replikou nenasleduje verbálna reakcia, ale mimojazyková odpoveď, pretože medzi žiadacími replikami prevažujú všeobecné apely, nie M-apely.[4] Ak za všeobecným apelom nasleduje vykonanie činnosti, deti pociťujú potrebu slovne komentovať práve prebiehajúcu aktivitu alebo oznámiť splnenie príkazu. Vtedy sa žiadacia replika dostáva do kontaktu s oznamovacou replikou:

— Zober metlu a všetko pozametaj!
— Už som pozametala.

— Choď sa pozrieť!
— Dobre, pozriem sa oknom.

— Ale už to vypni!
— Som vypla.

— Posadajte si k stolu.
— Už sedíme.

Zvolacou replikou, pripájajúcou sa k žiadacej replike, deti vyjadrujú dve protikladné komunikatívne funkcie — protest proti výzve, príkazu alebo zdôraznenie a podporenie obsahu predchádzajúcej repliky:

— Daj mi žehličku! Totu, čo ani balóny nehoria.
— Aha, Gabo, visí pokrčená skala, to ja ju vyrovnám s tou žehličkou!

— Do toho navar čaj!
— Veď už je čaj spravený! Ja som už spravila čaj!

— Tu sa nesmie, tu nechoď!
— Tady, Mišo, tady sa nesmie!

Podobnú zdôrazňujúcu funkciu má i kombinácia dvoch žiadacích replík:

— Štvorec. Tu zrob štvorec.
— Štvorec zrob!

[4] Termíny všeobecný apel a M-apel (mluvní apel) preberáme zo štúdie C. Bosáka (1974). M-apel chápe ako výzvu na hovorenie, všeobecný apel je výzvou na inú činnosť než hovorenie. M—apely žiadacej modality obsahujú verbá dicendi v imperatíve. Egocentrizmus sa prejavuje i tým, že deti radšej samy hovoria, než by podporovali do rečovej aktivity ostatných komunikantov. Preto neprekvapuje, že výskyt M-apelov žiadacieho typu je výnimočný. Nakoniec i C. Bosák neotázkový typ M-apelu považuje za periférny (*Porozprávaj, Povedz, Zopakuj*). M-apel sme zaznamenali iba výnimočne v dialógu hra na školu (*Ja diktujem. Napíš borovice. Povedz bo-ro-vi-ce*) a v napodobňovaní interviewového dialógu (*No tak, Lena, povedz nám, aké je tvoje mesto, kde bývaš. Máš slovo*).

Tesná dialogická dvojica z dvoch žiadacích replík je príznačná pre konfliktnú komunikáciu (— *Vypadni!* — *Ty vypadni!*). Spojenie žiadacej a opytovacej repliky opakovaním je v dialógu zriedkavé. Opakovaním sa nasledujúca replika neviaže ani tak k žiadacej, ako skôr k vysvetľujúcej časti repliky:

— Nestrieľaj! To je naše mesto toto.
— Jój, naše?

Príklady na komunikatívne využitie žiadacej repliky v dialogickej dvojici sú z voľného konsituačného, sprievodného dialógu a z dramatizácie, v kosituačnom dialógu sú tesné dialogické dvojice so žiadacou replikou zriedkavé.

Príspevok je len čiastkovou sondou do jedného zo spôsobov explicitného opakovania výrazu — do vzťahu lexikálneho opakovania v tesných dialogických dvojiciach a postojovej modality. Z uvedeného vychodí, že tvrdenie D. Augustinskej (1985), že „v hovorovom štýle je opakovanie príznakom nedokonalosti vo vyjadrovaní alebo príznakom expresívnosti reči", nie je úplné. Okrem toho, že opakovanie má expresívnu funkciu (v súhre so suprasegmentálnymi javmi je prostriedkom gradácie, začlenenia jadra výpovede do nasledujúceho kontextu alebo echolálie, ktorá je najvýraznejším prejavom citového zaujatia témou) a je výrazom nedokonalosti a spontánnosti rečového prejavu (opakovanie s gramatickou a slovotvornou modifikáciou súvisí s postupným spresňovaním výrazu, opakované slová vytvárajú vyplnenú hezitačnú pauzu alebo opakovanie vedie k dyslogickej monotematickosti, ktorá je výrazom rozporu medzi neschopnosťou detí tému komunikácie ďalej rozvinúť a snahou včleniť sa do komunikácie) plní opakovanie viaceré funkcie. Opakovanie v bezprostrednej reakcii na predchádzajúcu repliku je kontaktným konektorom dialogického textu, v súhre s postojovou modalitou sa zúčastňuje na vyjadrení rozmanitých odtienkov komunikatívnych funkcií súhlasu (od čistého pritakania cez súhlas s doplnením obsahu až po nabádanie partnera a výzvu), nesúhlasu (od pochybnosti, námietky cez ohradenie sa až po dôrazné odmietnutie a protest) a otázky. Opakovanie formálne zhodné s diaforou je zároveň najjednoduchším prostriedkom prevzatia komunikačnej aktivity a prostriedkom tematicko-rematického zreťazenia replík. U mladších detí je opakovanie so slovotvornými modifikáciami výrazom hry s jazykom.

Literatúra

ARUŤUNOVA, N. D.: Dialogičeskaja citacija. Voprosy jazykoznanija, 1986, č. 1, s. 50—64.
AUGUSTINSKÁ, D.: Opakovanie ako výrazový prostriedok vo vecnom texte. Slovenská reč, *50*, 1985, s. 286—291.
BEČKA, J.: Opakování slova jako pojmenovací prostředek. Naše řeč, *51*, 1968, s. 65—77.
BOSÁK, C.: Stimul a apel v dialogu. Slovo a slovesnost, *35*, 1974, s. 196—198.

DANEŠ, F.: O identifikaci známé (kontextovo zapojené) informace v textu. Slovo a slovesnost, *40*, 1979, s. 257—270.

FINDRA, J.: Opakovanie výrazu u Jašíka. Slovenská reč, *31*, 1966, s. 284—290.

GREPL, M.: O funkci záměrného opakování části výpovědi ve stavbě promluvy. Naše řeč, *50*, 1967, s. 77—87.

HAVRÁNEK, B.: Studie o spisovném jazyce. Praha, ČSAV 1963, s. 11.

MISTRÍK, J.: Slovosled a vetosled. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966. 276 s.

MISTRÍK, J.: Štylistika. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1985, s. 361—370.

Mluvnice češtiny 3. Praha, Academia 1987. 746 s.

MÜLLEROVÁ, O.: Komunikační složky výstavby dialogického textu. Praha, Univerzita Karlova 1979.

ORAVEC, J.— BAJZÍKOVÁ, E.: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Syntax. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1982, s. 214—230.

ONDRUŠ, Š. — SABOL, J.: Úvod do štúdia jazykov. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981. 301 s.

PATÁKOVÁ, M.: Opakovanie výrazu v dialógu umeleckej prózy. Slovenská reč, *50*, 1985, s. 18—28.

PATÁKOVÁ, M.: Poetizačná a kontaktová funkcia opakovania v autorskej reči. Slovenská reč, *52*, 1987, s. 321.

SKALIČKA, V.: Promluva jako linguistický pojem. Slovo a slovesnost, *3*, 1937, s. 163—166.

SLAMA—CAZACU, T.: Dialog u dětí. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1966. 151 s.

VOLKOVÁ, B.: Lexikální paralelismy v replikách dialogu. In: Studia Slavica Pragensia. Red. V. Barnet a kol. Praha, Univerzita Karlova 1973, s. 237—293.

Štefan Švagrovský

SLOVENSKÁ LEXIKA V SLOVNÍKU RUSKEJ CÁROVNY KATARÍNY II.

Bezdetná ruská cárovna Alžbeta I., dcéra Petra Veľkého, pozvala v lete roku 1744 na návštevu nemeckú kňažnu Johannu Zerbstskú a jej pätnásťročnú dcéru Sofiu. Asi po polročnom pobyte na cárskom dvore prestúpila mladučká Sofia na pravoslávie, prijala meno Katarína Alexejevna a v lete roku 1745 sa stala manželkou sedemnásťročného veľkokniežaťa Petra, neskoršie cára Petra III. Po zavraždení manžela cára stala sa na vyše tridsať rokov ruskou cárovnou Katarínou II. Mimochodom, oficiálne cár zomrel na „hemoroidný záchvat". O nejasných okolnostiach, za ktorých bol Peter III. zavraždený, svedčí fakt, že vrah či vrahovia neboli nikdy vypátraní, i to, že cárovná neskôr odmenila rôznym spôsobom všetkých gardových dôstojníkov, ktorí v osudnú noc roku 1762 cára „strážili". Okrem iných vášní opantala túto najznámejšiu ruskú cárovnu aj vášeň, dalo by sa povedať, lexikografická. Zaumienila si zostaviť „slovník všetkých jazykov sveta"!

A skutočne, slovník s názvom *Linguarum totius orbis vocabularia comparativa Augustissimae cura collecta sectionis primae, linguas Europae et Asiae complexae. Pars prior. Petropoli MDCCLXXXVI. Pars secunda MDCCLXXXIX* v uvedených rokoch vyšiel. Nie je jasné, prečo na ruskom titulnom liste tohto slovníka (len I. časti) s názvom *Sravniteľnyje slovari vsech jazykov i narečij, sobrannyje desniceju Vsevysočajšej osoby. Otdelenije pervoje, soderžaščeje v sebe jevropskije i aziatskije jazyki. Časť pervaja. V Sankt Peterburge 1787* je vročenie o rok neskoršie.

Pretože v tomto príspevku, pokiaľ nám je známe, pôjde o prvý pokus opísať tento slovník u nás, budeme sa mu venovať z formálnej i obsahovej stránky trocha podrobnejšie, aj keď už vopred uvedieme, že ide o lexikografický produkt pochybnej hodnoty, dokonca aj v Rusku koncom 18. storočia. Slovník má však historickú hodnotu pre dejiny slovenskej jazykovedy, pretože je v ňom fixovaná časť slovenskej lexiky predspisovného obdobia. To je hlavný dôvod, prečo sa ním zaoberáme.

Héslár slovníka tvorí 273 ruských slov, ku ktorým sú priradené ich paralely, respektíve preklady v 200 európskych, ázijských, amerických a afrických jazykoch. Sú to slová:

bog, nebo, otec, mať, syn, doč, brat, sestra, muž, žena, deva, maľčik, diťja, čelovek, ľudi, golova, lico, nos, nozdri, glaz, brovi, resnicy, ucho, lob, volos, ščeki, rot, gorlo, zub, jazyk, boroda, šeja, plečo, lokoť, ruka, paľcy, nogti, briucho, spina, noga, koleno, koža, mjaso, kosť, krov', serdce, moloko, sluch, zrenije, vkus, oboňanije, osjazanije, golos, imja, krik, šum, vopľ, slovo, son, ľubov', boľ, trud, rabota, sila, moč, vlasť, brak, žižň, rost, duch, smerť, stuža, krug, šar, solnce, mesjac, zvezda, lup, veter, vichr, burja, dožď, grad, molnija, sneg, ľod, noč, utro, večer, leto, vesna, oseň, zima, god, vremja, zemľa, voda, more, reka, volna, pesok, glina, pyľ, grjaz', gora, bereg, cholm, dolina, vozduch, par, ogoň, žar, glubina, vysota, širina, dlina, dyra, jama, rov, kameň, zoloto, serebro, soľ, čudo, les, trava, derevo, kol, zeleň, dub, peň, list, plody, kora, koreň, suk, pole, lug, žito, rož, oves, vinograd, ryba, červ, mucha, zver', korova, baran, rog, koň, sviňa, sobaka, kot, myš, ptica, pero, peteľ, jajco, kurica, gus', utka, golub', socha, borona, meža, dom, dver', dvor, gorod, očag, mera, kad, topor, pojas, gvozď, voz, chleb, vino, jastvy, tať, laty, storož, braň, draka, beda, pobeda, vojna, vojin, leň, lad, rodiny, pol, pašňa, igo, sudno, kit, svet, grom, molod, star, zdorov, vysoko, nisko, veliko, malo, belo, černo, krasno, zeleno, ostro, syro, legok, tolst, dobro, chorošo, lepo, blag, zlo, durno, chudo, skoro, ticho, živo, rad, jasti, piť, peť, biť, spať, leč, vzjať, ľubiť, nosiť, voziť, rezať, sejať, pachať, skryť, liť, variť, jesť, daj, stoj, idi, ja, ty, on, ona, ono, my, vy, oni, im, što, čem, kem, da, net, gde, zdes', tam, pod, nad, vo, kogda, teper', prežde, posle, kak, bez, ili, vot.

Ako vidieť, slová nie sú usporiadané v abecednom poradí. Z gramatického (slovnodruhového) hľadiska i z hľadiska tematických (sémantických) skupín taktiež nemožno hovoriť o nejakom systematickom usporiadaní heslových slov. Z gramatického hľadiska je zaujímavé adverbium *lepo*, ktoré v súčasnej ruštine existuje len so záporom, t. j. *nelepo*, a zo štylistického hľadiska slovo *jastvy*, ktoré sa v súčasnej ruštine vyskytuje len v žartovných situačných kontextoch. Obdobne to platí o slovese *jasti*.

Obidve časti slovníka uzatvára „rospis", t. j. register ruských heslových slov s ich latinským prekladom a uvedením strany, na ktorej sa príslušné heslové slovo

nachádza. Ruské heslové slová sú označené ako „slavianskije" a tvoria vždy záhlavie stĺpca a po nich nasledujú paralely, respektíve ich preklady do už spomínaných 200, respektíve 199 jazykov. Nie je to celkom presné, pretože v mnohých jazykoch často takéto paralely alebo preklady chýbajú. Nie je bez zaujímavosti, že ihneď za ruským heslovým slovom, to značí na druhom mieste v stĺpci, sa nachádzajú slovenské paralely (preklady) označené ako „slaviano-vengerskije"[1]. Všetky paralely k ruským heslovým slovám (okrem latinských) sú prepísané cyrilikou, čo zahmlieva, respektíve neumožňuje v niektorých prípadoch presne zistiť pôvodný zápis. Pri skúmaní slovenských paralel sa ukazuje, že časť odpovedá dobovému stavu predspisovnej slovenskej lexiky. Potvrdzujú to tieto paralely: *človek, hlava, tvár* (kvantita, samozrejme, v cyrilike chýba), *oko, vlas, jazyk, prsty, brada, nechty, brucho, kruh, mäso, srdce, svatba, slnce, dážď, blato, dobiť* a iné. Len celkom nepatrná časť slovenských paralel má habitus „bibličtiny". Sú to vlastne štyri slová: *buh, jméno, huba* a *díte*. Ťažšie je vysvetliť ako, či odkiaľ sa ako „slovenské" dostali do slovníka paralely *spina, son, burja, kot, vor, utka, jajco*. Na pozadí správnych slovenských paralel sa to dá vysvetliť len tak, že „dodávateľom" všetkých slovenských paralel nebola jedna osoba.

Z titulného listu Katarínskeho slovníka by sa mohlo zdať, že slovník je dielom samotnej cárovny Kataríny II. Skutočnosť je však iná. Podiel či zásluha Kataríny II. na zostavení slovníka boli v tom, že cárovná napísala osobné listy vtedajším svetovým štátnikom s prosbou, aby jej do slovníka pomohli získať cudzojazyčné paralely. V tejto súvislosti možno spomenúť napríklad osobný list cárovnej americkému prezidentovi J. Washingtonovi, v ktorom ho žiada o pomoc pri preklade spomínaných 273 ruských slov jednak do angličtiny, jednak do jazykov pôvodných obyvateľov Severnej Ameriky.

Prvé vydanie Katarínskeho slovníka z rokov 1786—1789 pripravil do tlače P. S. Pallas, druhé z rokov 1790—1791 už s abecedným poradím ruských heslových slov T. Jankovič. Obidve vydania slovníka recenzoval J. Dobrovský. Prvé v roku 1796[2], druhé až v roku 1815[3], pretože toto druhé vydanie cárovná zadržiavala vo svojej Ermitážnej knižnici a z neznámych dôvodov ho nedovoľovala predávať.

Za láskavé zapožičanie slovníka vyslovujem úprimnú vďaku Slovanskej knihovne v Prahe.

[1] Označovanie nášho jazyka ako „slaviano-vengerskogo" v ruštine 18. a prvej polovice 19. stor. je celkom bežné. Aj A. Bernolák v úvode svojej Filologicko-kritickej rozpravy o slovanských písmenách nazýva slovenčinu *lingua slavonica in Hungaria*, čo nepochybne značí „slovenský jazyk v Uhorsku".

[2] Dobrovský, J.: Vergleichung der Russischen und Böhmischen Sprache. Nach dem Wörterverzeichnisse des Petersburger Verlaichnungs — Wörterbuchs v prílohe k Litterarische Nachrichten von einer auf Veranlassung der böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften im Jahre 1792 unternommenen Reise nach Schweden und Russland. Prag 1796, s. 121—172.

[3] Dobrovský, J.: Neue Beiträge zu den Petersburger Vocabulariis Comparativis. Prag, Slowanka 1815, s. 187—193.

LINGUARUM
TOTIUS ORBIS
VOCABULARIA
comparativa;

AUGUSTISSIMAE

15419.

cura collecta.

SECTIONIS PRIMAE,

Linguas Europae et Asiae complexae.

PARS PRIOR.

PETROPOLI,
Typis Iohannis Caroli Schnoor.
MDCCLXXXVI.

1. Богъ.

188 По Магиндански Алаталла.
189 — Ново-Гвинейски ВатЪ.
190 — Ново-Голандски . . . .
191 — Ново-Зеландски . . . .
192 — Ново-Каледонски . . . .
193 — На островѣ Таннѣ Ету́о.
194 — — Малликоло Ету́а.
195 — — Ваигоо - Етуа́.
196 — — ОстровахЪ дружества Ету.
197 — — Общества - Ету́а.
198 — — КокосовыхЪ Етуа.
199 — — МаркезанскихЪ Етуо.
200 — — Сандвича - Иту́а.

2. НЕБО.

1 По Славянски - Небеса.
2 — Славяно-Венгерски Небо.
3 — Иллирїйски - Неббо.
4 — Богемски - Небео.
5 — Сербски - - Небо.
6 — Вендски - - Небо.
7 — Сорабски - Небо, Небїо.
8 — Полабски - Небуи.
9 — Кашубски - Небо.
10 — Польски - Нѣбо.
11 — Малороссїйски Небо.
12 — Суздальски - Небо.
13 — Кельтски - Нефи.
14 — Бретански - Ээ, ЭнЪ, ЭфЪ, НефЪ.
15 — Басконски - Серуа.
16 — Ирландски - ФэдерЪ.
17 — Эрзо-Шотландски Фляѳеньнясь.
18 — Валски - - НеевЪ.
19 — Корнвалски - НеевЪ.
20 — Еллински - УраносЪ.
21 — Ново-Гречески УраносЪ.
22 — Латински - ЦэлумЪ.
23 — Италїански - Чело.
24 — Неаполитански Чїело.
25 — Испански - СїэлЪ.
28 По Ново-Француски СїэлЪ.
29 — Валлезански - ЧелЪ.
30 — Готїйски - ҂ИминсЪ.
31 — Англо-Саксонски ҂ЕбенЪ, ҂ЕвнЪ
32 — Аглински - ҂е́венЪ.
33 — Тевтонски - ҂Имиль.
34 — Нижне-Германски ҂Иммель, ҂Еммель.
35 — Германски - ҂Иммель.
36 — Цимбрски - ҂Имель.
37 — Датски - - ҂Иммель.
38 — Исландски - ҂Иммень.
39 — Шведски - - ҂Иммель.
40 — Голландски - ҂Емель.
41 — Фризски - ҂Еммель.
42 — Литовски - ДунгусЪ.
43 — Латышски - ДеббесЪ.
44 — Кринвинго-Ливонски ДангусЪ.
45 — Албански - КїелЪ.
46 — Волошски - Черу.
47 — Венгерски - МеньегЪ.
48 — Аварски - - ЗувЪ.
49 — Кубачински - ЗубЪ.
50 — Лезгински, рода АнцугЪ ЗобЪ.
51 — — р. ДжарЪ - ЗобЪ.
52 — — р. ХунзагЪ ЗобЪ.

Filip Sabol

EŠTE O VÝRAZOCH **MIESTO** A **NAMIESTO**

V diskusnom príspevku Slová *miesto, namiesto* ako predložky a spojky konštatoval F. Kočiš (1994) rôznorodosť výkladov o význame a syntaktickej funkcii posudzovaných slov, ako aj nejednotnosť v ich lexikograficko-lexikologickom, morfologickom a syntaktickom spracovaní v kodifikačných a normatívnych príručkách. Pozitívne hodnotíme, že autor jednoznačne odmietol ich príslovkovú platnosť aj ich podraďovaciu spojkovú funkciu. Škoda len, že sa neodvážil uprieť im neprávom priznanú platnosť predložiek, preto sa pokúsime dokázať, že gramatické slová *miesto* a *namiesto* plnia v jazyku iba funkciu priraďovacích spojok.

1. Spojka *miesto* sa vyvinula z podstatného mena *miesto*, najčastejšie sa spája s genitívom rozvíjacieho výrazu (napr. *dohovorené miesto stretnutia*). Spojka *namiesto* má pôvod v predložkovom spojení *na miesto*, ktoré sa používa na vyjadrovanie smerového významu, a to ako povel *Na miesto!*, no najčastejšie v spojení s rozvíjacím výrazom v genitíve (*nastúpila na miesto sekretárky*). A tak neprekvapuje, že i posudzované výrazy sa najčastejšie ocitajú pred genitívnym tvarom priraďovaného člena syntagmy (*choď ty miesto Marka, nosil ho namiesto saka*). Len zriedkavo sa spojky *miesto* a *namiesto* umiestňujú pred členom syntagmy v inom ako genitívnom tvare: *miesto do mesta šiel domov, namiesto matke ho dal sestre*. Preto sa v jazykovede akceptovala domnienka, že gramatické slová *miesto* a *namiesto* sú predložky s genitívom. Takúto klasifikáciu nájdeme vo všetkých jazykových príručkách a v cudzojazyčných slovníkoch. Neobstojí teda tvrdenie F. Kočiša, že „Morfológia slovenského jazyka slová *miesto, namiesto* nemá medzi predložkami", veď ich ako také uvádza na s. 662. Zamyslieť sa skôr treba nad uvedenou exemplifikáciou *Sused miesto obeda podoprel si hlavu*, ktorá nie je korektná (obed sa nepodopiera, obed sa je). Lenže podobne ani vetu *Miesto po sláve túžil po samote* nemožno pretransformovať do podoby *Miesto slávy túžil po samote* (ktorú uvádza F. Kočiš na s. 236 svojho príspevku). V obidvoch problematických formuláciách sa spojka *miesto* použila na spojenie dvoch členov priraďovacej syntagmy vo vzájomnom substitučno-adverzatívnom vzťahu. Chyba je v tom, že nie obidva členy syntagmy sú tvarovo prispôsobené na určovanie použitých prísudkov (ani väzbu „túžiť slávu" nepoznáme).

2. F. Kočiš obmedzil predložkovú platnosť slov *miesto* a *namiesto* na ich použitia „v spojení s jedným substantívom alebo iným príslušným menom, napr. *Išiel namiesto otca, Hovoril namiesto neho*" (s. 235). Lenže i v takýchto vetách vidíme spojenia s dvoma členmi priraďovacej syntagmy, aj keď jeden člen syntagmy sa v nich vyjadruje len implicitne, prípadne je známy iba z kontextu.

Predložky plnia v jazyku morfologickú funkciu, spojky v rámci svojej syntaktickej funkcie slúžia na utváranie syntagiem (priraďovacích alebo podraďovacích). Spojky *miesto* a *namiesto* spájajú tvary a vetné konštrukcie, ktoré potom v priraďovacích syntagmách figurujú ako dva určovacie výrazy, dva podmety alebo dva prísudky (jeden prísudok v hlavnej a druhý vo vedľajšej vete). Člen takejto syntagmy umiestnený bezprostredne po spojke vyjadruje zámerové (nerealizované) určenie, podmet alebo prísudok a druhý člen syntagmy vyjadruje náhradné (realizované) určenie, podmet či prísudok. Ozrejmíme si to na príkladoch: *miesto vody pije víno* (určenia predmetu), *namiesto domov šiel do kina* (určenia miesta), *miesto s otcom bol tam sám* (určenia účasti), *vojak odpovedal namiesto neho* (dva podmety). Dva prísudky v nahradzovaco-popieracom vzťahu sa spájajú v priraďovacom súvetí pomocou dvojakých spájacích výrazov: a) s použitým odkazovacím slovom (*Mladucha namiesto toho, aby sa tešila, plače*) a b) bez odkazovacieho slova (*Mladucha, namiesto aby sa tešila, plače*).

3. Spojky *miesto* a *namiesto* nemožno použiť v predložkovej funkcii práve tak, ako sa nedajú použiť predložky v spájacej funkcii: napr. predložka *medzi* sa bežne používa na tvorenie tvarov podstatných mien (*medzi rodičmi, medzi sebou, medzi rebrá*), no na utvorenie priraďovacej syntagmy sa musí použiť spojka *a* (*medzi mužom a ženou;* tu sa z tvaru *medzi ženou* z úsporných dôvodov vypustila opakovaná predložka).

Pravda, i medzi gramatickými slovami sa uplatňuje slovnodruhová viacfunkčnosť. Krátky slovník slovenského jazyka (KSSJ, 1987) na s. 221 klasifikuje predložky *napriek* a *naproti* aj ako príslovky a spojky (ak sa použijú v spájacích výrazoch *napriek tomu, že* alebo *naproti tomu, že*). Slovo *mínus* sa v KSSJ (na s. 201) hodnotí ako spojka (v syntagme *šesť mínus dva*), ako príslovka aj ako podstatné meno. Žiaľ, pri predložke *bez* sa (na s. 45) neodlíšila jej spojková funkcia v uvedenej vete *Osem bez troch je päť* a jej spojkový charakter sa uznal iba v spájacom výraze *bez toho, aby/žeby* (chybne sa tam uvádza „že by"). Spomenúť sa žiada i viacfunkčnú predložku *okrem*, ktorú KSSJ (s. 262) klasifikoval ako predložku a povahu spojky jej priznal iba v spájacom výraze *okrem toho, že*. Podľa nášho názoru jej bolo treba priznať spojkovú platnosť aj pri uvádzaní členov priraďovacích syntagiem: *zjesť okrem obeda hodne syra, okrem o deti sa stará aj o svojich rodičov* (štylizácia *okrem detí sa stará aj o svojich rodičov* je chybná, náležité je spojenie *okrem o deti*...).

V ďalšom jazykovednom výskume bude treba zvážiť, či by sa nemala odlišovať i platnosť predložiek *s/so* od ich spojkovej platnosti v priraďovacích syntag-

mách. Spojenia podstatných mien s predložkou *s* sa v syntaktickej stavbe viet uplatňujú ako prívlastky (*chlieb s maslom, vošla matka s deckom v náručí*) alebo ako určenia (*s ťažkým srdcom odchádzal, jedli s chuťou, býva so synom, je s ním čoraz horšie*). Ak sa však v priraďovacej syntagme dá bez narušenia vyjadrovaného významu nahradiť použitá predložka *s* spojkou *a*, možno tu už hovoriť o jej spojkovej funkcii. V takýchto syntagmách ide už o dva podmety (*Otec so synom už neprídu*) alebo o dva predmety (*Ju so Števom vyhnali*).

4. V Slovníku slovenského jazyka II (1960, s. 256) sa výrazy *miesto* a *namiesto* klasifikujú trojako: pri spájaní dvoch určení ako priraďovacie spojky, pri spájaní dvoch prísudkov ako podraďovacie spojky a pri spájaní dvoch podmetov ako predložky. V KSSJ (s. 199, 218) sa tieto výrazy hodnotia dvojako: ako predložky, ak spájajú dve určenia alebo dva podmety, a ako podraďovacie spojky, ak v priraďovacom súvetí spájajú dva prísudky. Nuž v rozpornej situácii sa ani F. Kočišovi nepodarilo riešiť problém s požadovanou nekompromisnosťou, ktorá by viedla k poznatku, že posudzované gramatické slová nie sú schopné zastávať funkciu predložiek.

Literatúra

KOČIŠ, F.: Slová *miesto, namiesto* ako predložky a spojky. Slovenská reč, 59, 1994, s. 233—240.

Krátky slovník slovenského jazyka. 1. vyd. Red. J. Kačala — M. Pisárčiková. Bratislva, Veda 1987. 592 s.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966. 896 s.

Slovník slovenského jazyka. Zv. 2. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1960. 697 s.

František Kočiš

ODPOVEĎ F. SABOLOVI

1. F. Sabol mi vyčíta, že slovám *miesto, namiesto* som sa neodvážil upriet „im neprávom priznanú platnosť predložiek". Chcem zdôrazniť, že upierať týmto slovám charakter predložiek som v úmysle nemal a nemal som na to nijaký dôvod. Ani F. Sabol nepriniesol v tom zmysle nijaký vážny argument. Ten argument, že on vo vetách typu *Šiel tam miesto otca, Hovoril namiesto neho* vidí dva podmety, pričom jeden z nich „sa vyjadruje len implicitne, prípadne je známy iba z kontextu", nemožno brať vážne: pri hodnotení nejakej konštrukcie treba totiž vidieť jej reálnu gramatickú formu, nie jej transformovanú podobu podľa tých viet, v ktorých explicitne existujú dva členy a tvoria syntagmu (napr. *Miesto záhrady kúpil dom*).

Konštrukcia *Nešiel tam otec, ale (šiel) on* je už iného syntaktického rangu a treba ju hodnotiť nie ako transformát alebo konštrukt, ale ako reálnu a v jazyku reálne existujúcu konštrukciu, hoci propozične má tú istú sémantiku ako veta *Išiel tam miesto otca*. V syntaxi musíme teda rešpektovať aj formu.

F. Sabolovi chcem pripomenúť, že predložkovú platnosť slov *miesto, namiesto* som na ich používanie v spojení s jedným substantívom alebo iným príslušným menom neobmedzil ja ani nikto iný: v slovenčine sa totiž predložky zvyčajne spájajú s jedným podstatným menom.

2. F. Sabol pochybuje o korektnosti konštrukcií *Sused miesto obeda podoprel si hlavu* a *Miesto slávy túžil po samote*. Morfológia slovenského jazyka (1966, s. 662) v týchto konštrukciách (vlastne iba v prvej, druhú konštrukciu som uviedol ja vo svojom článku) pripisuje slovu *miesto* funkciu predložky. Pochybnosť F. Sabola je opodstatnená v tom, že naozaj nejde o predložku, ale o spojku, no jeho argument, že „obed sa nepodopiera, ale je", ukazuje, že túto konštrukciu nepochopil. Autor tejto vety chcel povedať, že sused nemal obed, a tak si namiesto jedenia podoprel hlavu. Podobne je to v druhom príklade, ibaže sloveso je tu spoločné pre obidva predmety (*sláva — samota)* a jeden z nich je vyjadrený genitívom, ktorý pokladáme syntakticky za korektný. F. Sabol sám vo svojom článku konštatuje, že „a tak neprekvapuje, že i posudzované výrazy *miesto, namiesto* sa najčastejšie ocitajú pred genitívnym tvarom" (pravda, je to naopak: za výrazmi *miesto, namiesto* stoja genitívne tvary). Nekorektné by potom boli aj konštrukcie typu *Miesto záhrady kúpil dom* (podľa F. Sabola by po spojke *miesto* mal nasledovať akuzatívny tvar „*miesto záhradu*", ale nie je to tak). Nie je preto chybné ani vyjadrenie *okrem detí sa stará aj o svojich rodičov*.

Obidve konštrukcie pokladám za korektné a v jazykovom úze reálne a gramaticky správne. Morfológiu slovenského jazyka treba opraviť v tom zmysle, že v týchto konštrukciách nejde o predložku, ale o spojku. Ospravedlňujem sa však čitateľom za tvrdenie, že Morfológia slovenského jazyka predložky *miesto, namiesto* nepozná. Ja som totiž tieto predložky nedopatrením hľadal medzi prvotnými predložkami. F. Sabolovi za toto upozornenie ďakujem.

3. Z môjho článku mohol F. Sabol zistiť, že mne v ňom predovšetkým išlo o vysvetlenie syntaktického a sémantického charakteru viet typu *Miesto záhrady kúpil dom* a že spojky *miesto (namiesto) aby, miesto (namiesto) toho, aby (žeby)* neuvádzajú vedľajšie prípustkové vety. Súvetia s uvedenými spojkami sú formálne hypotaktické, ale v podstate ide o nepravú hypotaxu. Preto som ani nemohol „jednoznačne" odmietnuť podraďovaciu funkciu spojok *miesto aby, namiesto aby, miesto toho, aby (žeby),* ako tvrdí F. Sabol. Formálne sú to podraďovacie súvetia, ale sémanticky je v nich vyjadrená koordinácia, čiže ide o nepravú hypotaxu.

F. Sabol poúča, že spojky *miesto, namiesto* nemožno použiť v predložkovej funkcii a naopak. Ako príklad uvádza predložku *medzi*, ktorá sa podľa F. Sabola

bežne používa na tvorenie tvarov podstatných mien (napr. *medzi rodičmi, medzi sebou, medzi rebrá)*, ale podľa F. Sabola „na utvorenie priraďovacej syntagmy sa musí použiť spojka *a (medzi mužom a ženou)*". F. Sabol ešte pridáva, že tu sa z tvaru *medzi ženou* z úsporných dôvodov vypustila opakovaná predložka. Je to výklad, ktorý je na hranici zrozumiteľnosti. Predložky sa vari nepoužívajú na tvorenie tvarov podstatných mien, skôr hovoríme, že predložky sa spájajú s tvarmi podstatných mien. Predložka *medzi* vyjadruje priestor medzi dvoma krajnými bodmi. Krajné body, ak sú toho istého druhu, sú vyjadrené tvarom množného čísla (*medzi rodičmi — otcom a matkou)*, ak krajné body predstavujú rozličné entity, ich pomenovania tvoria priraďovaciu syntagmu (*medzi mužom a ženou)*. Nie je preto pravda, že pri druhom člene syntagmy sa predložka vypúšťa. Osobitný problém predstavuje predložkové spojenie *medzi sebou*.

SPRÁVY A RECENZIE

A Reader in Slovak Linguistics. Studies in Semantics. Specimina Philologiae Slavicae. Zv. 96. Red. J. Kačala, E. Eichler, J. Šikra. München, Verlag Otto Sagner 1992. 329 s.

Každý zborník je podnetom na uvažovanie, vychádzajúcim hlavne z možnosti bezprostredne porovnávať rozličné výskumné témy, metodologické prístupy a metodické postupy. Zborník *Čítanka slovenskej lingvistiky*, vychádzajúci v angličtine a predstavujúci výber štúdií o sémantike v súčasnej jazykovede na Slovensku, poskytuje okrem základnej informačnej hodnoty, ktorou oslovuje hlavne zahraničných lingvistov, práve takúto možnosť aj pre slovenského záujemcu, a to aj napriek tomu, že s väčšinou prác sa domáca odborná verejnosť mohla stretnúť v originálnych slovenských verziách. Navyše, viaceré zo štúdií sa medzičasom stali súčasťou širšieho kontextu spracúvaných problémov v samostatných monografiách. Informačnú hodnotu zborníka zvyšuje úvod redakčnej rady, ktorý prináša resumé jednotlivých štúdií, a zoznam autorov na konci, ktorý by vzhľadom na spomínanú informačnú hodnotu mohol azda byť aj menej stručný a aspoň v skratke by mal podať základný profil príslušného lingvistu, nielen jeho tituly a adresu. Samotný zborník je rozdelený do troch častí: I. *Semiotika a všeobecné problémy sémantiky* s príspevkami E. Paulinyho, Ľ. Nováka, V. Krupu a J. Saboła; II. *Sémantika v syntaxi a v texte* s príspevkami J. Ružičku, J. Kačalu, A. Ferenčíkovej, J. Findru a J. Mistríka a III. *Sémantika v lexike a slovotvorbe* s príspevkami V. Blanára, J. Dolníka, M. Pisárčikovej, J. Horeckého, K. Buzássyovej, I. Masára, R. Krajčoviča, I. Ripku a E. Sekaninovej. Hoci nám tu niektoré mená súčasnej slovenskej lingvistiky chýbajú, zborník má vysokú reprezentatívnu hodnotu. Už mená autorov, medzi ktorými je maximálny vekový rozdiel 34 rokov, naznačujú variabilitu spracovaných problémov. Vzťah obsahu a formy, ktorý je ústredným vzťahom všetkých príspevkov (azda s výnimkou štúdie Ľ. Nováka), sa spracúva metodologicky rozlične, čo vyplýva nielen z rôznosti témy a typu výskumu, viazaného na istú jazykovú rovinu, ale aj z rôznych typov bádateľov i z variability prameňov, z ktorých vychádzajú. Semiotické zameranie riešenia však ukazuje na postupnosť a vzájomnú prepojenosť výskumu. S výnimkou prác J. Ružičku (1962) a Ľ. Nováka (1969, resp. prepracovaná verzia v roku 1982) boli pôvodné verzie štúdií publikované v osemdesiatych rokoch, čo aj podľa názoru redakčnej rady v úvode zborníka zvyšuje aktuálnu informačnú hodnotu publikácie.

Vzhľadom na to, že slovenský čitateľ sa s uvedenými štúdiami už mohol stretnúť, uvedieme z nich len niektoré myšlienky, a to v poradí, ako boli jednotlivé príspevky v zborníku zoradené.

Prvá časť. E. P a u l i n y: *The semantics of the sentence and of the naming unit in communication (Sémantika vety a pomenovania v komunikácii)*. Autor podáva funkčný model komunikácie (z hľadiska súčasných poznatkov, porov. napr. model verbálneho správania J. Horeckého, sa azda trochu zjednodušene chápe proces percepcie ako zrkadlový obraz produkcie), v ktorom sa spája sémantický, psycholingvistický a sociolingvistický prístup. Jedným z kľúčových pojmov štúdie je pojem obsah vedomia, nachádzajúci sa na samom začiatku komunikačného aktu a reprezentujúci primárnu podobu obsahu, ktorý sa môže komunikovať; tento obsah vedomia nie je ovplyvnený prostriedkami ani jedného jazyka, reprezentuje samostatnú schopnosť ľudského intelektu a líši sa od sémantického aspektu jazykovej komunikácie. Autor sa ďalej venuje lexikálnemu významu, resp. segmentácii lexikálneho významu jazykových jednotiek, jazykových znakov (slov) na slovné druhy a pomenovaciemu aspektu jazykového znaku. Súbor jazykových znakov — slovnú zásobu — možno potom deliť podľa rozličných kritérií. Za zmienku stojí aj autorova pripomienka, že opis gramatického systému jazyka z formálneho i sémantického hľadiska nie je ani jednoduchý, ani jednoznačný, pretože sú možné rozličné interpretácie toho, čo je systémové (čo je dané gramatickou štruktúrou), čo nie je systémové, no ustálené a napokon, čo je náhodné. — V príspevku *Axiomatics of semiology of linear structures (Axiomatika semiológie lineárnych štruktúr)* Ľ. N o v á k vychádza zo základnej tézy, že každá (uzavretá) lineárna štruktúra bezpodmienečne obsahuje tri základné zložky: začiatok, stred a koniec, pričom koniec je znakom začiatku a signálny vzťah konca k začiatku sa realizuje prostredníctvom stredu, ktorý je funkciou tohto signálu. Na usporiadanie týchto zložiek možno nazerať z trojakého hľadiska: empirického s poradím začiatok, stred, koniec; hierarchického s poradím začiatok, koniec, stred a semiologického s poradím koniec, stred, začiatok. Okrem toho existuje ešte stredová postupnosť, smerujúca od stredu k začiatku a zároveň ku koncu. Všetky tri štruktúrne komponenty ako priesečníky všetkých štyroch vzťahov sú vzájomne ekvivalentné. — V. K r u p a v štúdii *Grammar and reality. A problem of metaphor (Gramatika a realita. Problém metafory)* zachytáva vzťah obsahu gramatickej kategórie k realite. Každá gramatická kategória obsahuje podľa autora jadro a periférium. Jadro je motivované skúsenosťou, motivácia periférie gramatickej kategórie je metaforická. Túto tézu autor dokumentuje na príkladoch gramatickej kategórie rodu (životnosti), čísla, genus verbi v slovenčine i v iných jazykoch a kategórie príslušnosti (odcudziteľnosti/neodcudziteľnosti) v polynézskych jazykoch. — J. S a b o l: *The expressive „echo" in the meaning of the lexical and syntactic unit (Výrazové „echo" významu lexikálnej a syntaktickej jednotky)*. Jednota a súhra vzťahu výra-

zu a významu, ktorá je inherentnou črtou jazykového systému ako celku, neplatí absolútne, inými slovami, arbitrárnosť jazykového znaku neplatí vždy. Oslabenú arbitrárnosť možno nájsť nielen v onomatopojach, ale aj v gramatickej kategórii plurálu či vo vzťahu pozitívu, komparatívu a superlatívu. Jednou z prozodických vlastností, pri ktorých môžeme sledovať „priame" spojenie s realitou, je rytmus. Správa formulovaná fonémami a suprasegmentálnymi vlastnosťami sa odráža vo význame lexikálnej a syntaktickej jednotky, v eufonickej štruktúre slova a textu. Nech je však tvarová zložka akokoľvek signifikantná, rozhodujúcu úlohu má sémantická zložka.

Druhú časť zborníka otvára štúdia J. R u ž i č k u *What is expressed by syntactic units? (Čo sa vyjadruje syntaktickými jednotkami?)*. Hoci štúdia vznikla v roku 1962, mnohé z autorových úvah doteraz nestratili na svojej aktuálnosti a mnohé z jeho tvrdení prešli do všeobecného dedičstva slovenskej jazykovedy. Autor si kladie otázku, ako môže jazykoveda prispieť k riešeniu vzťahu jazyka a myslenia, jazyka a vedomia (otázku však možno rozšíriť napr. aj na riešenie všeobecných komunikačných problémov z pohľadu rozličných vedných disciplín). Podľa názoru J. Ružičku treba začať analýzou jazykového materiálu, pokúsiť sa o individuálne závery v špecifickom súbore otázok, na ktoré by mali odpovedať ostatné disciplíny. Jazykovedci môžu k riešeniu problémov spoločných viacerým oblastiam vedy efektívne prispieť len tak, že charakteristiku všetkých jazykových jednotiek budú hľadať hlavne v samotnom jazyku. Touto metódou (z hľadiska dnešných synergetických prístupov zrejme nie jedinou) sa riadi aj vo svojom príspevku: charakterizuje základné jednotky — vetu, výpoveď, syntagmu a vzájomné vzťahy týchto jednotiek. Otázky, ktoré v závere kladie sebe, jazykovede i ostatným vedám: aký je mentálny ekvivalent vety ako jednotky jazykového systému, aké sú ekvivalenty vetných typov a syntagiem, čím sa líši význam syntaktickej jednotky od komunikačného významu, zostávajú aj naďalej otvorené. — Vznik konverzného slovesa, teda viacintenčného slovesa, ktorého významy sú v konverznom vzťahu, predstavuje špecifický typ sémantickej derivácie prebiehajúcej v rámci jednej jednotky bez toho, aby sa manifestovala na jej forme. O tomto vzniku hovorí J. K a č a l a v štúdii *Semantic derivation and the rise of converse verbs (Sémantická derivácia a vznik konverzných slovies)*. Proces sémantickej derivácie slovies je nevyhnutne spojený s existenciou parolových viet s rozličnou sémantickou štruktúrou, ktoré sú synonymné. Od podrobnejšieho výskumu týchto slovies prechádza autor k všeobecným záverom: jazykový význam nie je mechanickým alebo zrkadlovým obrazom prvkov mimojazykovej skutočnosti, ale špecifickým tvorivým prepracovaním týchto prvkov, odrážajúcim stáročnú jazykovú aktivitu človeka. Jazykové významy polysémických slov nie sú primárne určené na základe zhody a podobnosti významu a mimojazykovej skutočnosti, ale sú výsledkom vnútrojazykových zákonitostí platných pri tvorbe jazykového významu. Okrem

iného autor poukazuje na nevyhnutnosť integrovaného lexikálneho a syntaktického výskumu. — V štúdii *Temporal relation of two actions and its expressing by the complex sentence (Časový vzťah dvoch dejov a jeho vyjadrenie v podraďovacom súvetí)* A. Ferenčíková objasňuje sémanticko-syntaktickú štruktúru časového podraďovacieho súvetia. Vychádza z charakteristiky druhov vzťahov, ich rozličných odtienkov, prehľadne znázornených v priloženej schéme, a zachytáva spôsob ich formálneho vyjadrenia. — Nasledujúca štúdia J. Findru *The styleme and text (Štyléma a text)* obsahuje výklad štylémy ako štruktúrnej jednotky textu. Na rozdiel od chápania štylémy napr. u J. Mistríka štylémami, teda prostriedkami, ktoré „robia štýl", sú nielen štylisticky príznakové prostriedky, ale všetky prostriedky, ktoré má produktor textu k dispozícii, teda aj neutrálne prostriedky z jednotlivých jazykových rovín, ako aj kompozičné prostriedky. Hodnota štylémy sa utvára v napätí medzi jej paradigmatickým začlenením — tu musí mať výrazový prostriedok istú fixnú, ustálenú hodnotu — a syntagmatickým využitím. Tento vzťah autor demonštruje na lexikálnych (slovo) a kompozičných (odsek) prostriedkoch. — Ďalšia štylistická štúdia je štúdia J. Mistríka *The semantics of the glutination of the text (Sémantika glutinácie textu)*. V porovnaní s autorovými staršími prácami je v nej zachytená terminologicky prepracovaná teória glutinácie ako jedného z mikrokompozičných javov, ktorého hodnota je založená na charaktere iniciálového výrazu novej textovej jednotky. Inovovanou terminológiou autor zdôraznil textovú povahu skúmaného javu. Pripomíname, že aj tento text obsahuje nemilú, (zrejme) korektorskú chybu, ktorá sa v tejto súvislosti objavuje už v Štylistike slovenského jazyka z roku 1977. Ide o nejasný (vzhľadom na sprievodný výklad a exemplifikáciu) vzorec na výpočet glutinácie textu pomocou odsekovej glutinácie. Autor uvádza, že stupeň odsekovej glutinácie je priemerne o pol stupňa nižší ako stupeň glutinácie medzi výpoveďami, vzorec na výpočet textovej glutinácie pomocou rýchlejšie zistiteľnej odsekovej glutinácie má však podobu $xg = x/n$ — (!) *0,5* a exemplifikácia uvádza (v slovenskom preklade), že „v knihe Choroby srdca a ciev (Breier — Menkyna, 1965) xg odsekov je 2,9 a xg textu 2,4.

Úvodnou štúdiou tretej časti je štúdia V. Blanára *The principles of contrastive semiology (Princípy kontrastívnej semaziológie)*. Je to prehľad vypracovaných postupov porovnávacej semaziológie, v rámci ktorej autor navrhuje aj vlastný model, založený na typológii lexikálnych významov dovoľujúcich nielen vypracovať typológiu, ale aj porovnávať frekvenciu a distribúciu sémantickej štruktúry slova v jednotlivých vývinových stupňoch jedného jazyka i vo viacerých jazykoch. Možnosť porovnávania spočíva v tom, že za základ (tertium comparationis) sa berie sémantický obsah ako prvok hĺbkovej štruktúry. Pri skúmaní vzájomného vzťahu slovnej zásoby v príbuzných i nepríbuzných jazykoch je potrebné brať do úvahy onomaziologický i semaziologický aspekt, a to tak, že pri prí-

buzných jazykoch možno postupovať od obsahu k forme alebo opačne, pri neprí-buzných je však potrebné postupovať len od obsahu k forme. — Lexikálnej sémantike je venovaná aj štúdia J. D o l n í k a *Logical principles of the organization of wordstock (Logické princípy v organizovaní slovnej zásoby)*. Logickými princípmi organizácie slovnej zásoby sú podľa autora vzťahy klasifikácie, implikácie a presupozície. V tejto veľmi prehľadnej a inštruktívnej štúdii autor detailnejšie rozoberá hlavne klasifikačné vzťahy, ktoré sú utvárané vzťahmi formálnej a významovej opozície rozličného typu (identita, privatívny, ekvipolentný protiklad, disjunkcia). Na základe vzájomných vzťahov týchto opozícií autor charakterizuje vzťahy v slovnej zásobe, a to od úplného (čiastočného) izomorfizmu až po úplný (čiastočný) heteromorfizmus medzi formálnou a významovou rovinou slovnej zásoby. Tieto korelácie vytvárajú asymetrizačné a symetrizačné rady, špecifikované ako polysémizácia, homonymizácia, synonymizácia, paronymizácia, ktoré sú základom jednak nederivačných vzťahov (homonymia, synonymia, antonymia, hypero-hyponymia, kohyponymia), jednak niektorých derivačných vzťahov, hlavne zaraďujúcich sa do transpozičnej a modifikačnej onomaziologickej kategórie. — V štúdii M. P i s á r č i k o v e j *Word-internal antonymy (Vnútroslovná antonymia)* je reč o enantiosémii, čiže o schopnosti slova súčasne vyjadrovať opozitné významy, ktorá je základom špecifického štruktúrneho typu antonymie — vnútroslovnej antonymie. Tá môže byť buď lexikálna, alebo slovotvorná, príp. kontextová, a to jednak úplná, jednak čiastočná. — V štúdii J. H o r e c k é h o *Semantic features in the word-formative nest (Sémantické príznaky v slovotvornom hniezde)* sa vydeľuje pojem slovotvorného poľa, ktorý je definovaný formálne i sémanticky; slovotvorné pole formálne predstavuje imaginárny objekt, daný slovotvorným charakterom bázového slova a slovotvorným charakterom derivátu, sémanticky systémom sémantických príznakov. Termín slovotvorné pole sa uplatňuje pri jednoduchej derivácii, pri viacstupňovej derivácii sa uplatňuje termín slovotvorné hniezdo, teda súbor tých slov, v ktorých rady sémantických príznakov majú spoločný všeobecný príznak. — Základným cieľom štúdie K. B u z á s s y o v e j *Motivation and its impact upon the semantic and stylistic value of the word (Motivácia a jej vplyv na sémantickú a štylistickú hodnotu slova)* je na základe derivátov s formantom *-stvo*, tvorených na vyšších derivačných stupňoch, poukázať, že schopnosť týchto derivátov vstupovať do vzťahov sémantickej a štylistickej diferenciácie s ďalšími členmi istého derivačného systému je do značnej miery zapríčinená polymotivačným alebo nejasným charakterom ich slovotvornej štruktúry. V systéme abstraktnej lexiky fungujú deriváty s formantom *-stvo* ako základné prvky v troch jazykových funkciách: ako konkurenčné, variantné, synonymické prostriedky (napr. *šialenosť — šialenstvo*), ako prostriedky funkčnej a sémantickej diferenciácie (*stavanie — stavebníctvo*) a ako prostriedky funkčnej a štylistickej diferenciácie (*pohodlnosť — pohodlníctvo*). — Osobitne stojí štúdia

I. M a s á r a *Definitions of term (Definície termínu)*. Autor v nej vychádza z rozličných chápaní termínu, rozoberá definície viacerých autorov a predkladá svoju vlastnú definíciu: Termín (názov) je prvok slovnej zásoby pomenúvajúci pojem vymedzený definíciou a miestom v systéme pojmov konkrétneho vedného odboru, techniky, hospodárstva a ďalších činností. — Štúdia R. K r a j č o v i č a *Semantic reconstruction of the oldest Slovak wordstock (Sémantická rekonštrukcia najstaršej slovnej zásoby slovenčiny)* sa zaoberá základnými metodologickými aspektmi genetickej toponomastiky, poukazuje na niektoré problémy spojené s historickou rekonštrukciou slovnej zásoby, hlavne toponymie. Autor prichádza k záveru, že len sémantická rekonštrukcia podložená argumentmi má vedeckú hodnotu. Kombinácia poznatkov, získaných postupmi, ktoré lingvisticky konkretizujú výsledky hľadania príbuznosti medzi toponymami, a poznatkov z nejazykovej sféry nielen že umožňuje verifikovať sémantickú rekonštrukciu, ale ju zároveň špecifikuje, hierarchizuje a prináša podnety na iné riešenia. — Text I. R i p k u *Carpathianisms in the lexicon of Slovak dialects (Karpatizmy v slovnej zásobe slovenských nárečí)* predstavuje niektoré výsledky výskumu lexikálnych karpatizmov, teda lexém, ktoré sa v slovenských nárečiach používajú na označenie rozličných fenoménov pastierskeho a ovčiarskeho života. Analýza sémantickej štruktúry vybraných karpatizmov (*košiar, salaš, strunga, žinčica*) a ich porovnanie so situáciou v iných jazykoch dokazuje existenciu celokarpatských spojení sémantických štruktúr skúmaných lexém. — Záver zborníka tvorí štúdia E. S e k a n i n o v e j *Principles and objectives of lexicon investigation using confrontational and equivalence methods (Východiská a ciele skúmania lexiky konfrontačnou a ekvivalenčnou metódou)*. Autorka v nej charakterizuje konfrontačnú metódu, ktorej výsledky sú dôležité pre typológiu a konfrontačnú lexikológiu, a ekvivalenčný postup, ktorého výsledky sú viac zamerané na aplikovanú lingvistiku, lexikografiu, teóriu a prax prekladu, didaktiku. Obe metódy sú založené na metajazykovom vyjadrení logicko-obsahovej kategórie tertium comparationis, porovnávacej základne, ktorá je pri konfrontačnej metóde stanovená vopred, kým pri ekvivalenčnom postupe to nie je tak. Obe metódy vysvetľuje na slovenskom a ruskom materiáli, porovnáva hlavne distributívne slovesá s predponami *po-*, resp. *po-* a *pere-*. V štúdii sa zdôrazňujú aj kontextové a komunikačné vzťahy lexiky.

Napriek tomu, že ide zväčša o známe príspevky, kontext zborníka akoby im dodával ešte jeden rozmer. Práve na pozadí anglického prekladu si totiž čitateľ zreteľnejšie uvedomí rozdiely medzi spôsobom uvažovania jednotlivých bádateľov a ich individuálnym štýlom. Spája ich však istá jednotná črta, uvedomovaná práve na základe angličtiny a v porovnaní s originálnymi anglickými odbornými lingvistickými textami: akosi podvedome cítime, že slovenské texty sú iné (netrúfame si posúdiť v čom), je v nich azda prítomný istý výraznejší rozmer reflexívnosti,

a ten možno pokladať za ďalší klad prezentácie slovenských lingvistov v tomto zborníku.

D. Slančová

Český jazykový atlas. Zv. 1. Red. J. Balhar — P. Jančák. Praha, Academia 1992. 428 s.

Významným prínosom pre slavistiku, bohemistiku a dialektológiu je vydanie prvého zväzku atlasového projektu *Český jazykový atlas* (ČJA). Ako sa uvádza v predhovore tohto diela, jeho vydanie je vyvrcholením bádateľského úsilia českých dialektológov, ktoré sa začalo rozvíjať ešte začiatkom šesťdesiatych rokov minulého storočia (porov. s. 5). Prvý zväzok ČJA tvoria dva rozsiahle celky: Úvodná časť (s. 11—61) a Komentáre a mapy (s. 63—403). Koncepcia ČJA sa opiera o skúsenosti získané prípravou jazykových atlasov západoslovanského areálu (Atlas slovenského jazyka, Maly atlas gwar polskich, Polsko-laskie pogranicze językowe, Atlas językowy polskiego Podkarpacia, Atlas językowy kaszubszczyny i dialektów sąsiednich, Atlas językowy Śląska, Sorbischer Sprachatlas), ale i širšie ponímanej lingvistickej geografie (Obščeslavianskij lingvističeskij atlas, Atlas linguarum Europae).

Úvodná textová časť ČJA pozostáva z ôsmich kapitol. V prvej z nich (*Snahy o atlas českých nářečí*, s. 11—12) sa uvádza prehľad základných dialektologických prác od polovice 19. stor. po súčasnosť (A. V. Šembera, F. Bartoš, V. J. Dušek, A. Frinta, B. Havránek, V. Vážný, J. Bělič). Druhá kapitola (*Výzkum nářečí pro Český jazykový atlas*, s. 13—22) obsahuje základné informácie o cieľoch a zameraní atlasu: hlavným poslaním ČJA je podať synchronický obraz súčasného stavu českých nárečí. Tento opis je však súčasťou diachronického pohľadu i vývinových tendencií, ktorých výsledkom je súčasný stav. Osobitnú pozornosť venovali autori ČJA príprave výskumného programu, t. j. výberu javov, na ktoré sa neskorší výskum zameral, a konkretizácii hesiel, z ktorých vznikal dotazník. Východiskom dotazníka sa stal súbor diferenčných javov, ktoré boli v jednotlivých jazykových rovinách charakteristické pre konkrétny areál. Konkrétne otázky v dotazníku museli teda vystihnúť reprezentatívnosť hesiel z hľadiska jazykového systému i z hľadiska areálového členenia. Na základe týchto všeobecných kritérií vznikol *Dotazník pro výzkum českých nářečí* (1965), obsahujúci sedem tematických okruhov: 1. miestne a domáce prostredie, 2. hospodárenie, 3. poľnohospodárstvo,

4. príroda, 5. človek, 6. život človeka, 7. spoločenský život. Dotazník má 2 649 otázok orientovaných na tzv. širšiu a užšiu verziu výskumného programu. Terénny výskum sa vykonal na základnej, tzv. hustej sieti (1 961 otázok v Čechách, 2 219 otázok na Morave). Túto sieť tvorí 420 vidieckych obcí (223 v Čechách, 197 na Morave a v Sliezsku, súčasťou je aj 5 obcí, nachádzajúcich sa na území Poľska). Každá výskumná lokalita je označená trojmiestnym číslom (prvá číslica označuje väčšie areálové celky: 1 = severovýchodočeský, 2 = stredočeský, 3 = západočeský, 4 = juhočeský, 5 = českomoravský, 6 = stredomoravský, 7 = východomoravský, 8 = sliezsky; porov. s. 17). Asi jednu osminu všetkých výskumných bodov tvoria mestá (30 v Čechách, 27 na Morave). Osobitnú časť tejto kapitoly venovali autori charakteristike terénneho výskumu, ktorý ovplyvňovali viaceré faktory: rešpektovanie rozdielov dedinského a mestského prostredia, povaha nárečových vrstiev, obsah výskumu.

Tretia kapitola s názvom *Kartografické zpracování materiálu* (s. 23—25) obsahuje opis pracovného postupu pri interpretácii získaného nárečového materiálu kartografickou metódou. Autori ČJA uvádzajú, že táto kartografická práca — obdobne ako väčšina jazykových atlasov, medzi nimi aj Atlas slovenského jazyka — pôvodne mala byť značkovým atlasom. Postupné spracovanie nárečového materiálu si však vyžiadalo kombinovanú interpretačnú metódu, v ktorej sa uplatňujú izoglosy, šrafy, symboly i nápisová technika (podrobnejšie sa tieto metódy opisujú v samostatnej kapitole, porov. nižšie).

Štvrtá kapitola — *Lexikální část atlasu* (s. 26—30) obsahuje základné informácie o areálovej diferenciácii českej a moravskej nárečovej lexiky. Okrem základnej diferenciácie sa na osobitnom súbore skúmajú a interpretujú aj areálové rozdiely v iných jazykových rovinách. Ide predovšetkým o slovotvorné rozdiely a hláskové varianty. Jednotlivé heslá ČJA zachytávajú také javy, pri ktorých sa rozdiely týkajú kompaktných nárečových celkov (osobitne sa neinterpretujú napr. slová, ktoré sa vyskytujú na malom areáli, resp. tvoria okrajový úsek, napr. chodské slová). Ďalšiu redukciu lexikálnych položiek si vynútilo aj to, že vo viacerých prípadoch nie sú názvy niektorých reálií porovnateľné, pretože tieto predmety sa v jednotlivých areáloch líšia tvarom, veľkosťou, materiálom, z ktorého sú zhotovené, funkciou a pod. Obdobný vplyv na redukciu základného inventára kartografovaných javov mal aj cieľ, aby sa zobrazovaný jav dal spoľahlivo interpretovať na syntetickej mape. Prednostne sa teda do ČJA dostali mapy so zreteľným areálovým členením nárečovej lexiky. Na jej kartografovanie sú totiž málo vhodné javy s veľkou variabilitou (napr. pri expresívnych výrazoch), resp. javy, ktoré po kartografickom spracovaní netvoria areálovo diferencovaný obraz, alebo je takéto zobrazovanie veľmi zložité pre rozmanitú povahu spracúvaného materiálu. Ďalšiu časť tejto kapitoly autori venovali problematike spracovania a interpretácie expresívnych výrazov, prevzatých slov, sledovaniu vzťahu nárečovej lexiky a spisovnej slovnej zásoby.

Piata kapitola je výklad ku komentárom, ktoré tvoria neodmysliteľnú súčasť atlasového spracovania jazykového systému. Záhlavie každého komentára v ČJA obsahuje poradové číslo javu v rámci zväzku, hesłové slovo, na ktorom sa jav interpretuje, číslo otázky podľa výskumného dotazníka. Pri komentároch, ktoré sa vzťahujú len na izoglosu niektorej syntetickej mapy, sa číslo tejto mapy pripája k poradovému číslu príslušného komatára za lomku. Každý komentár obsahuje tieto základné údaje: a) inventár zistených podôb heslového slova, b) vymedzenie sledovaného významu a výsledky výskumu, c) jazykovozemepisnú situáciu, d) charakteristiku mapovaných výrazov, e) doklady zo zahraničných skúmaných lokalít, f) odkazy na jazykové atlasy, prípadne g) doplnenie sémanticky blízkou a kartograficky neinterpretovanou jednotkou. Osobitnú, šiestu kapitolu prvej časti ČJA nazvali jej autori *Grafická stránka jazykových map* (s. 36—38). V nej sa uvádza výklad grafického zobrazenia, ktoré musí byť zrozumiteľné a dobre vnímateľné. V nadväznosti na tretiu kapitolu sa v tejto časti ČJA podrobne opisuje repertoár grafických prostriedkov (nápisy, izoglosy, šrafy, symboly — figurálne i lineárne), ktoré svojou povahou vyjadrujú aj charakter interpretovaných javov (hrubé izoglosy ohraničujú areály s lexikálnou diferenciáciou, tenšie izoglosy vymedzujú areály slovotvornej a tvaroslovnej povahy, prerušované izoglosy oddeľujú areály s odlišnými hláskovými prvkami). Symbolmi sa zobrazujú také javy, ktoré sa nedajú výstižne interpretovať inými grafickými prostriedkami. Ide najmä o sústredený, resp. rozptýlený výskyt ekvivalentov, ktoré svoj areál koncentrácie už na mape majú, alebo sa má zobraziť presah slov alebo tvarov zhodných so spisovným jazykom. Každý typ a druh značky je vysvetlený v legende k príslušnej mape.

Siedmu kapitolu (s. 39—48) tvorí zoznam skúmaných lokalít (podľa oblastí) a zoznam explorátorov. V tejto kapitole je uvedená aj základná mapa s bodovou sieťou a pomocná orientačná mapa. Osobitne sú uvedené aj mapované zahraničné lokality, z ktorých sa získaný materiál uvádza v komentároch a vo výkladovej časti ČJA.

Záver textovej časti ČJA tvorí kapitola *Pravidelné regionální obměny* (s. 49—61), v ktorej sa uvádzajú základné areály českých a moravských nárečí tak, že na šiestich mapách sa zachytávajú diferenciačné znaky ich fonologickej štruktúry. Jadro posudzovanej práce tvoria mapy a komentáre (s. 65—403). Na základe 222 máp si vďaka kombinovanej interpretačnej metóde každý používateľ tohto atlasového diela môže vytvoriť spoľahlivý obraz o základných areáloch českých a moravských nárečí. Za všetky prípady spomenieme napr. mapu *vrstevník* (č. 8, s. 80—81), na ktorej je kombinovanou metódou symbolov, šrafov, izoglos i nápisov spracovaný celý sledovaný areál (s výskytom *spojení* typu *být (s někým) starší, být s někým stář*, resp. *vrstevník, rostenec, rovňák, rovesňák, ročák, ročňák, ročník, školák*), proti ktorému možno z areálového hľadiska postaviť typ *kmotra* (mapa č. 19, s. 97) s výraznou areálovou diferenciáciou v rámci moravských a sliezskych

nárečí (*kmotřenka, křesnička, potka, křesná, křesná matička, matička)* a typ *kmotřička (kmotra)* v českých nárečiach.

Každá mapa a komentár v ČJA by si zaslúžili pozornosť, a to najmä preto, že sa vyznačujú precíznosťou, prehľadnosťou a veľkou mierou informatívnosti. Zhrnujúcu a zovšeobecňujúcu povahu so všetkými uvedenými atribútmi majú syntetické mapy (s. 400—405). Záver ČJA tvorí pomocný a poznámkový aparát: inventár skratiek, značiek a symbolov, zoznam explorátorov a autorov máp a komentárov, zoznam citovanej literatúry, cudzojazyčné resumé a abecedný register hesiel spracovaných v tomto zväzku.

Kvalitu prvého zväzku ČJA môže meritórne posúdiť a oceniť ten, kto dobre pozná problematiku dialektológie, vývinu jazyka, lingvistickej geografie a prípravy jazykového atlasu. Prvý zväzok ČJA je svedectvom citlivého prístupu k spracúvaniu nárečového materiálu, vyznačuje sa vyhranenou metodológiou, ktorá je výsledkom i dôsledkom prípravy jazykových atlasov iných národov. Dúfame, že vysokú úroveň spracovania, ktorú dosiahol prvý zväzok ČJA, si udržia aj ďalšie pripravované zväzky, ale aj príslušný zväzok Slovanského jazykového atlasu, ktorý sa českí a najmä moravskí dialektológovia podujali pripraviť. Celému autorskému kolektívu prvého zväzku ČJA za jeho vydanie právom patrí úprimné uznanie. Zároveň vyslovujeme želanie, aby príprava a vydanie ďalších zväzkov mali rovnako dobrú úroveň.

P. Žigo

HALAGA, O. R.: Počiatky Košíc a zrod metropoly. Košice 1993. 444 s.

Autor, popredný historik a najmä historik miest, predovšetkým Košíc, už r. 1947 vydal smelú knihu Slovanské osídlenie Potisia a východoslovenskí gréckokatolíci, ale keď r. 1993 vyšlo jeho syntetické dielo *Počiatky Košíc a zrod metropoly*, historicko-sociálne, správne a kultúrne dejiny, v nich sa už ani neodvoláva na názory svojej prvej knihy. Vyzretý historik sa spolieha na mnohoročný (najmä mestský, košický) archívny výskum a na rozsiahle štúdium diel našej, ale nadovšetko európskej historickej literatúry.

Iba stručne sa zmieňuje o pravekých a včasnohistorických dejinách Košíc a ich okolia, ide mu hlavne, vďaka závažným objavom archeológie a dedukciám z poznatkov prírodných vied, o interpretáciu predlistinného obdobia Košíc a tým „o objektívne existujúce fakty" (s. 43). Preto, pochopiteľne, bohato využíva onomastiku ako náuku o vlastných menách, o názvoch vodných tokov a o miestnych

i chotárnych názvoch a smelo aj o osobných názvoch. Už aj preto recenzentom jeho diela je univ. prof. E. Eichler z univerzity v Lipsku zo známej onomastickej školy, ktorá využíva toponymiu po Slovanoch polabského kraja a Pomoranska (ale i českého historika J. Kejřa z ČAV v Prahe).

O. R. H a l a g a pokladá za prijateľné argumenty o pravekom predslovanskom pôvode názvov riek *Ipeľ, Poprad, Hornád, Ida, Bodva, Torysa, Bodrog, Laborec, Latorica, U-Ung, Izra,* ako aj oronymum *Tatry*, teda vystríha sa prijímať radikálne indoeurópsko-slovanské etymológie Š. Ondruša. Prijíma spoľahlivé názory, že naši slovanskí predkovia, ktorí prišli do tejto novej vlasti už pred 6. stor. (teda pred Avarmi), sa tu stretli prinajmenej s nejakými zvyškami staršieho osídlenia, splynuli s ním a od neho preberali názvy riek, vyvýšenín, čiastočne si ich upravujúc do systému svojho jazyka. *Hornád* sa zhoduje so zápismi názvu „Hornat" v Porýní, odkiaľ prišli košickí Sasi. Vody *Opina, Opaka,* ako aj *Opava* pripomínajú Keltov, *Izra* a *Bold* pripomínajú Skýtov; Germáni *Bold* prevzali prostredníctvom Keltov ako *Bold — Boldau — Moldau* (české Vltava).

Autor pri nedostatku listinných prameňov (vlastne až do 13. stor.) a pri nedostatočnej schopnosti výpovedí archeologických artefaktov výdatne využíva onomastiku v I. úvodnej časti diela (*Svedectvo onomastických prameňov*, s. 45—79), ako aj v II. časti v kapitole *Pôvod názvu Košice*. I. časť člení na menšie, veľmi výrazne vyznačené podkapitoly: *Organizácia košických Slovanov vo svetle miestnych názvov, Otázka potiských kniežatstiev a ich spojeneckých zväzkov, Systém gradných zemí v kraji od Slanských po Bukové hory, Občiny a „meliores" (ded, občiny), Posvätné háje — miesta kultu* a *porád, Názvy (posvätných miest) od základu „bog"* a *„svęt"*. Všetok ľud sa zhromažďoval na porady v posvätných hájoch, vedený svojimi *dedmi* (teda staršinami) a zasa do boja vo vojoch *vojvodami*. (Názvy *Dukovce* vedú k menu *duka; dux* je lat. názov sprostredkovaný z byzantskej sféry vplyvu od Bulharov v dolnom Potisí. Slovanské potiské kniežatá (kňazi) boli voľne pospájané a v styku s kaganmi Bulharov.)

Na základe analýzy doložených osobných mien, miestnych a chotárnych názvov O. R. Halaga synteticky zhrňuje veľmi pôvodný obraz potiských kniežatstiev od Slanských vrchov po Bukové vrchy pri Matre (i južný Zemplín), lebo ináč bez onomastiky nie je mysliteľné odkrývať obraz veľmi dávnej minulosti začiatkov našich dejín i Košickej oblasti. I v tom je autorova pôvodnosť a objavnosť, ako trpezlivo a obratne radí k sebe onomastický materiál na jazykovednom základe. Využíva napr. názov *ded* v miestnych a chotárnych názvoch na objasnenie najstarších spoločenstiev, hospodáriacich v občinách, v ktorých obrábali žrebmi dočasne pridelené diely ornej zeme na rozdiel od *nedielu* (pastviny, lúky, lesy) a posvätných hájov porád, kultu, a pôsobenie (spev, hudba, tanec) igricov (ihriština). Spomína meno *baba*, hojne využívané v toponymii (vrchy, dedina *Babie, Babinec*), nárečové meno *vražec* (čarodejník, zaklínač), potok *Nevraža*.

Novšia maďarská historiografia už prijíma slovenské predmaďarské osídlenie horného Potisia i Košíc a ich názvu (Kniezsa, Györffy).

Slovenský pôvod miestneho názvu *Košice*, pochádza z osobného mena „deda" (staršinu) *Koša* a jeho čeľade (Košovi ľudia — *Košici*), sa už všeobecne prijíma aj maďarskou vedou (nie z apelatíva *kôš*). V maďarčine sa do r. 1200 slovenské miestne názvy s príponami *-ice, -ov, -ovce, -any* preberali bez týchto koncoviek, a tak konzervovali osobné mená predkolonizačného obdobia v miestnom názve: *Koša*, maď. *Kossa, Kassa; Tuša — Tušice*, maď. *Tussa; Kojata — Kojatice*, maď. *Kojata; Bože(n)ta*, maď. *Bozita, Buzita*, slov. *Buzice* a pod. V staršej češtine a starej poľštine sú doložené osobné mená *Koša, Koš, Košek, Košín, Košata* (je slovenské priezvisko *Koša, Košút*). V. Šmilauer nadhodil i skrátené osobné meno *Koš* z *Košata, Koch, Kolimír*.

Nie dosť výrazne autor spomína, že pred r. 1100 vedenie občiny (Košových dedičov) Košíc sa muselo zmieriť s príchodom kráľových ľudí, úradov, vojska a čeľade do južnej časti svojej osady a chotára, a teda ľudí maďarskej národnosti. Slovenskí starousadlíci sa udržali vo svojej osade (potom Slovenská ulica, neskôr Kováčska) a aj v severnej časti chotára s Vyšnými Košicami, kde okrem oráčin bol aj les a útočiskový hrad, refugiálne opevnenie, hradisko, preto *Hradová* (hora). Názov *Hradová* prevzali a rešpektovali v slovenskom znení aj novší Maďari a potom aj neskorší nemeckí hostia (kolonisti), teda nie *var* ani *Burg*.

Už v predkolonizačnej dobe boli Košice významnou trhovou osadou s farským kostolom, hoci doloženým až prvou listinou z r. 1230 o predaji zeme *Ľubina* (*Libona; li-* za *ľu-* ako obdobne *Liptov* za *Ľuptov, Lipcse* za *Ľupča*) Šimonom, synom farára Gregora, a Peturom (azda Petrom).

Poniže pôvodnej osady Košíc vznikla po oboch stranách potoka Črmeľ (pôvodne tiekol Hlavnou ulicou) kráľovská kúria, areál kráľových úradov pre Potisie s domami, skladmi, stajňami, hospodárskym dvorom a ohradami, neskôr aj so soľným skladom (porov. i mapku na s. 114).

Strediskovú trhovu obec *Košice* okolo r. 1216 zabezpečovali z juhu stráže kráľovskej kúrie (bol tu aj hospital Sv. Ducha) a zo severu, zrejme, múrom opevnené átrium hospitala križiakov, bojových mníchov johanitov s hospitalom sv. Antona.

Vyvinutá stará občina (villa) — trhová osada s farou (a pôvodne románskym kostolom sv. Mikuláša spred 10. stor.) je doložená až r. 1230 listinou (o predaji Ľubiny synom košického farára). K slovenským staroosadníkom pribudli úrady a služobníctvo kráľovskej kúrie (už spred r. 1100) a s nimi maďarský element, ale stredoveké Košice reprezentuje nemecko-saské remeselníctvo s bohato rozvitými druhmi výroby a najmä zámožní kupci, bohatnúci i z diaľkového obchodu (porov. autorovu knihu Košice — Balt. Výroba a obchod východoslovenských miest s Pruskom, 1975).

Nemeckí hostia sa hromadia v Košiciach až po tatárskej pohrome r. 1241, ale tá sa netýkala Košíc, Jasova a Spiša, ako autor polemicky dôvodí (no Spiša, Skaly útočiska potom r. 1285). Nemci neprichádzali do „vyplieneného kraja" a ani do „pralesov", lež preberajú kultivovanú pôdu po čiastočnej likvidácii osadníctva kráľovskej kúrie (dôvodí autor proti názorom starších historikov i B. Varsika). Košickí Nemci v Above mali predchodcov v 10 osadách z r. 1220 (dediny kráľovnej) so strediskom vo Vizsoly a „Tatári ich badateľne nezasiahli vo vývine a správe"; obdobne v saských osadách na Spiši. Do Košíc prichádzali z Porýnia a Flandier, ale prostredníctvom saského Lipska a neraz i českých krajov a Spiša a v čase, keď sa v rozvíjajúcich Košiciach už rodil obvod „siedmich žúp" medzi Tisou a Slanskom. Privilégium mestských výsad, azda z r. 1243, sa nezachovalo (azda zhorelo r. 1357), ale z r. 1249 je v listine pre Seňu odkaz na slobody košických hostí.

Prvý farský kostol sv. Mikuláša bol románsky, gotizovaný františkánmi (v 14.—15. stor.) a barokizovaný (v 17. stor.), s pôvodným vchodom zo Slovenskej ulice; jeho kláštor na Hlavnej ul. je doložený r. 1405. (Pôvodný johanitský kláštor fundovaný r. 1216 a pri ňom hospital sv. Antona, kým mestský hospital sv. Ducha bol na JZ v predmestí pri kráľovskej kúrii.) Románsky predchodca známej Urbanovej veže „existoval, keď kolonisti prišli na plán výstavby kostola sv. Michala a (hneď) kostola sv. Alžbety". (Urbanova veža bola azda na križovatke hlavných diaľkových spojov a pred vstupom do priestoru kráľ. kúrie?)

V súhrnnej kapitole *Privilégiá opevneného mesta z r. 1290* je zdôvodnenie historika, ako sa rýchlo rozvíjajúce a bohatnúce mesto vyhľadávaných výrobkov početných remesiel a významného i diaľkového obchodu (po roku 1260) začalo zámerne namiesto valov a priekop opevňovať kamennými hradbami s 9 vežami — baštami a 5 bránami. Dovtedajšia *villa* sa stala mestom-pevnosťou chrániacou rodiny, výrobu a obchod mešťanov na ploche až 21 ha. Košice sa stali osobitne významným mestom stredoeurópskeho priestoru (nádejnou i skutočnou metropolou 7 stolíc na Slanej a Tise).

V nasledujúcej kapitole *Odraz koexistencie v toponymii z okolia Košíc* autor zvýrazňuje stanovisko vedca v odpore k „balastu nacionalizmu" a prináša nové doklady o kontinuite slovanského osídlenia z okolia Košíc i v nemeckých paralelách v miestnych názvoch aj v otvorenej konfrontácii so „stereotypne" opakovanými závermi B. Varsika o prerušovaní kontinuity napr. dedín južne od Košíc; napr. *Seňa—Zena (Czina), Žebeš* nebol *Šebastovou, Poľan — Poľ — Poľov* z osobného mena, *Šaca* zo *Svet/a T-ro/jica, Scoza/Zoscha, Myslava* z *Mese/Moss, Mizla, Wisselsdorf, Kavečeny* z názvu *Kavka*, nie *Kľačany*, z názvu vyhynutého apelatíva *kaveč, kavečen, Klečenov* z *kleč* prostredníctvom už nedoloženého osobného mena *Klečen* (porov. *Buken*).

V III. časti knihy vyvodzuje autor vo vývine Košíc zrodenie metropoly. Košice už ako opevnené mesto (1920), pevnosť, kvitnúce remeslami a obchodom,

upevnili sebavedomie meštianstva ako formujúceho sa stavu (triedy). Košiciam však hrozilo zovretie rastúcou mocou oligarchu, palatína kráľovstva Omodeja z rodu Abovcov, od r. 1290 užského župana a od r. 1301 aj spišského župana. Privlastnil si kráľovské regály (urburu, tridsiatky, clá) a siahal na práva kráľovského mesta, usilujúc sa ho dostať za rozvratu krajiny (interregnum) za svoje poddanské mesto. Tým by boli Košice stratili svoju nezávislosť v hospodárskom podnikaní a bol by sa znemožnil ich rast. Košice sa rozhodli postaviť sa na odpor zorganizovaním vzbury.

Košičania prejavovali zdanlivú ochotu a tým vlákali palatína (s jeho manželkou a 6 symni) i s veľkým slávnostným sprievodom veľkej šľachtickej suity (50 až 100 členov) do dobre pripravenej pasce. Nenávisťou zhorknutí ozbrojení Košičania v nedeľu (azda 19. septembra) 1311 nevítali omodejovcov, ale sa naraz oborili na sprievod, zabili palatína Omodeja a viacerých z jeho sprievodu a ostatných uväznili, takže iba málokto utiekol. Vyslaná kráľova komisia (arcibiskup a 2 biskupi) s vystráchanými uväznenými omodejovcami dosiahla „dohodu" a potvrdenie obligácie, ktorou sa zaväzovali v podstate k úplnej kapitulácii. Tým nastal epochálny zvrat v prospech Košíc a kráľovej moci Karola Róberta (kráľovská komisia okato stránila povstalcom). Na zabezpečenie záväzkov sa museli omodejovci podvoliť vydať 45 rukojemníkov (v tom aj syn palatína Omodeja Dominik) do rúk (väzenia) mešťanov Košíc.

Autor obšírne a s netajenými sympatiami rozvádza, ako sa i ľudové vrstvy Košíc dôkladne pripravovali na očakávané dlhé, ničivé obliehanie pokorenými pyšnými oligarchami omodejovcami a ich familiármi a servientmi. Trvalo 6 týždňov od začiatku júna 1312, kým nepritiahol kráľ Karol Róbert od Spišského hradu s vernými Levočanmi. Boj sa strhol od ranného svitu hneď 15. júla 1312 pri Košiciach v údolí Torysy na poliach Rozhanoviec. V krvavej bitke — najväčšej od bitky s Tatármi 1241 — sa ťažká jazda oligarchov s ich spojencami pešiakmi a so zbormi, poslanými Matúšom Trenčianskym, rútila z vyšších pozícií Košickej hory proti kráľovskému vojsku a jemu oddaným Košičanom. Po kratšom zaváhaní však najmä zásluhou spišského bandéria nastal v poludňajších hodinách zvrat a triumfálne víťazstvo (i napriek väčším stratám) kráľa s Košičanmi a Spišiakmi.

Definitívne sa skončil existenčný zápas s oligarchiou omodejovcov. Víťazstvom sa otvoril „zlatý vek dejín Košíc". Košice so svojimi výsadami sa po Budíne stali prvým kráľovským (tavernikálnym) mestom, potom i s vlastným erbom a vlastnou bojovou zástavou. Upevnila sa kráľovská moc proti oligarchii a kráľ Karol Róbert pamätal, že „dychtivo" očakávané víťazstvo nad rozvratnými oligarchami v kráľovstve dosiahol s pomocou košického meštianstva a verných Spišiakov.

Košice ako pôvodne trhové miesto „s doloženými tradíciami miestnych Slovanov", kráľovským domom, kráľovskou komorou, krajskou správou colníc, košickým tridsiatkom a hlavným skladom zahraničných tovarov, potom miestom

hlavného vojenského kapinátu, snemu stavov Vyšnej zeme, najvyšším súdom žúp košickej provincie nadobudli metropolitné postavenie v kraji medzi Tisou, Slanou a Karpatmi, sídlom provinčných orgánov („prírodou i vekmi ľudskej činnosti sformovaný kraj, ktorý má dávnejšiu minulosť ako štáty a národy").

Kniha O. R. Halagu je záverečným súhrnným dielom celoživotného výskumu a práce známeho, vlastenecky zaujatého košického archivára a historika (nar. 4. 3. 1918 v Lipovciach). Aj napriek nepriazni, zaujatosti i represáliám pracoval húževnato a sústavne na výskume dejín najmä východoslovenskej metropoly Košíc. Dopracoval sa k novým a pevným výsledkom a dosiahol uznanie i medzinárodnej odbornej verejnosti.

Autor používa bohatý, rozvitý a vecný jazyk súčasného odborného štýlu historika. Jeho spisovný prejav je obohatený dôkladným poznaním východoslovenských nárečí, ktorých lexiku využíva ako náročný i objavný bádateľ historickej onomastiky. Výnimočne vyrušuje tvar *faktá* m. *fakty* (s. 735), tvar príslovky *zvon* v protiklade k *zdnu*, tvar pasíva *už je ujaté* (s. 292), sloveso v tvare *vydostať sa* (s. 333); osobne som ochotný tolerovať tvar dokonavého slovesa *zachcieť: čo v budúcnosti zachcú sa tam usadiť* (s. 158); *a keď zachcú, nech sa odsťahujú* (s. 162), a to napr. v porovnaní s krásnym Kostrovým veršom *Zachcelo sa mi zrazu šepkať slová: Moja rodná!*

Dielo je pekne polygraficky vystrojené, s použitím farebnej originálnej listiny v predsádzke i vzadu, s dobre doloženými mapkami a dobovými ilustráciami (žiadali by sa v nákrese opevneného mesta staré názvy ulíc v konfrontácii so súčasnými). Má resumé v nemčine, francúzštine a angličtine, no osožné by bolo aj v maďarčine.

Slovensko a naša historická literatúra sa obohatili o významnú prácu.

V. Uhlár

PLESKALOVÁ, J: Tvoření pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku. Jinočany, H+H 1992. 152 s.

Výsledkom systematického výskumu moravských terénnych názvov je monografická práca brnenskej dialektologičky a onomastičky J. P l e s k a l o v e j *Tvoření pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku*.

Táto práca vznikla na základe rozsiahleho heuristického výskumu v 542 lokalitách Moravy a niekdajšieho Sliezska. Výskumom vznikol bohatý východiskový materiál (37 641! chotárnych názvov), ktorý je spoľahlivým základom vyčerpá-

vajúcej charakteristiky nielen z hľadiska vzťahových modelov, ale aj pri zachytávaní slovotvornej štruktúry názvov. V prvej kapitole, venovanej teoretickým a metodologickým otázkam tvorenia názvov rozličných terénnych útvarov, pozemkov, vôd, komunikácií a orientačných bodov (s. 7—22) autorka opisuje povahu jednotlivých mikrosystémov vo vzťahu k základným typom oronymie, charakterizuje faktory, ovplyvňujúce vznik oroným: vzťah geomorfologických prvkov k povahe názvu, veľkosť katastra, sídelná kontinuita a pod. V tejto kapitole sa takisto uvádzajú základné teoretické práce z onomastiky a lexikológie, ktoré majú metodologický dosah na spracovanie základnej témy.

Jadrom posudzovanej práce je vzťahovo-modelová a štruktúrna analýza mikrotoponymie spomenutého regiónu (s. 23—115). Túto rozsiahlu teoretickú problematiku i materiálovú základňu rozdelila autorka do štyroch základných skupín, pričom každá skupina pozostáva z dvoch osobitných okruhov problémov: z charakteristiky vzťahového modelu a z charakteristiky štruktúrnych modelov, resp. typov v rámci tohto modelu.

Prvú triedu vzťahových modelov reprezentujú názvy, ktoré vyjadrujú polohu, umiestnenie pomenovaného objektu v teréne (s. 23—62). V tejto triede je zároveň dôležitým klasifikačným kritériom charakter relačného objektu a súčasne aj fakt, či sa v terénnom názve poloha pomenovaného objektu voči relačnému objektu vyjadruje explicitne alebo implicitne. Na základe pramenného materiálu autorka zistila tieto základné typy relačných objektov: a) relačný objekt je dôležitým orientačným bodom v okolí pomenovaného objektu — túto funkciu najčastejšie plnia terénne útvary, vodné toky, hladiny, pozemky, rastliny, cesty, stavby a sídliská (typ *U hrušky, Podlesí*); b) relačný objekt tvorí celok, nadradený pomenovanému objektu (kataster obce, trať pozostávajúca z menších pozemkov: terénnym názvom sa potom vyjadruje, v ktorej časti relačného objektu sa pomenovaný objekt nachádza (typ *Zadky, Krajina*); c) vo funkcii relačného objektu zriedkavejšie vystupuje pomenovanie osoby (typ *U oběšeného, U Karáskových*). Charakteristiku základných typov podľa relačných objektov dopĺňajú štruktúrne modely a typy v rámci tejto triedy.

J. Pleskalová vychádza zo siedmich základných pomenovacích postupov: z toponymizácie (typ *rybník — Rybník*), zo vzniku názvu na základe metafory alebo metonymie (typ *Port Arthur*), z derivácie (sufixácia, prefixácia, konverzia, zmiešaný prefixálno-sufixálny a prefixálno-konverzný spôsob), z kompozície (čistá kompozícia, kompozično-derivačný spôsob, kompozično-konverzný spôsob a juxtapozícia), z tvorenia dvoj- a viacslovných názvov, z tvorenia predložkových názvov terénnych útvarov a preberania toponým a apelatív z cudzích jazykov a ich adaptácie v češtine. Základné štruktúry a modely sa pritom vyjadrujú skratkami a symbolmi (tvoria ich skratky latinskej lingvistickej terminológie). Takouto metódou autorka analyzuje a interpretuje rozsiahly pramenný materiál a v rámci spo-

mínanej triedy zisťuje 94 možných štruktúrnych modelov a typov, ku ktorým dospela jednak uplatnením slovnodruhového kritéria, jednak štruktúrnou analýzou slovotvorného charakteru.

Druhú triedu vzťahových modelov reprezentujú názvy, ktoré pomenúvajú objekt alebo jeho časti. Autorka si pri klasifikácii všíma motivačné faktory jednotlivých modelov. Uvádza Šmilauerovo sémantické triedenie terénnych názvov, no nepreberá ho mechanicky. Povaha pramenného materiálu si totiž vyžadovala aplikáciu takých klasifikačných kritérií, aby prílišné a detailné triedenie nevyústilo do zbytočného a nefunkčného definovania jednotlivých podskupín. Takýmto syntetizujúcim prístupom v rámci druhej triedy modelov vznikli ich základné štyri skupiny: 1. Terénne formy, pôda, vody. V tejto skupine vznik oroným motivovali: a) vyvýšeniny (typ *Kopec, Brda*), b) vyhĺbené a preliačené útvary (typ *Dolina, Lámy*), c) ostatné podobné útvary (typ *Mezky, Haldy*), d) kvalita a vzťah pôdy (typ *Bařinka, Slatina*), e) zloženie pôdy (typ *Hlinišťata, Štěrky*), f) kultivovaná, obrábaná pôda (typ *Lány, Pole*), g) vody a vodné stavby (typ *Potoky, Struha, Stávek, Hatě*). 2. Motivácia rastlinstvom: a) porasty všeobecne (*Hájek, Luhy*), b) stromy, kríky, ostatné rastliny (*Březina, Šípky, Býlí*), ich časti (*Trnky*), pestovanie rastlín (*Konopiska, Chmelín*). 3. Živočíšne druhy motivovali vznik ďalších skupín typu *Bažantnice, Žabinec, Ovčíny, Včelíny*. 4. Výsledky ľudskej činnosti sa stali motivačným faktorom poslednej skupiny druhej triedy: boli to sídelné prvky a stavby typ *Tvrzisko, Víska, Mlýn, Lom*). V rámci uvedených štyroch skupín sa v druhej riede pri tvorbe oroným vyskytlo 40 štruktúrnych modelov (porov. s. 137—139).

Tretiu samostatnú triedu názvov tvoria také pomenovania terénnych tvarov, ktoré vyjadrujú charakteristiku pomenovaného objektu na základe všetkých vlastností obsiahnutých primárne v objekte (typ *Křivý*), ku ktorým má vzťah určitý dej typ *Týralky*). Osobitným prístupom pri zisťovaní motivačných faktorov sa J. Plesalovej v tejto tretej skupine vyčlenili nasledujúce typy podľa: a) veľkosti útvaru *Dlouhé, Široké*), b) tvaru *(Ostrý, Špice*), c) farby (*Zelenka*), teploty (*Studenec*), istoty (*Sklenná*), chuti (*Kyselka*) atď., d) látkového zloženia objektu (*Vápenné, Hlinky*), e) výskytu rastlinstva (*Listnatá, Trnák*), f) výskytu živočíchov (*Rakovka, Žabák*), určitej časti objektu (*Hlubočky, Pátý*). Do ďalšej skupiny patria názvy, ktorých výraznú motivačnú rolu zohralo kladné alebo záporné hodnotenie objektu (*Veselík, Šeredná*), hodnotenie z hľadiska vývoja objektu (*Starý, Nový*), jeho čelu (*Umrdelčina* = cesta, po ktorej chodia pohrebné sprievody na cintorín). Skupinu oroným, ku ktorým má vzťah určitý dej, reprezentujú typy vyjadrujúce: 1. innosť ako súčasť prírody: a) pohyb pôdy (*Strženec*), b) formovanie objektu *Kroucená, Zlámanina*), c) pôsobenie vody (*Stekance*), d) pôsobenie ohňa (*Opálenina, Požáry*), e) atmosferické javy (*Pekanda*), f) vodný tok a jeho povaha (*Vooteč*); 2. ľudskú činnosť: a) získavanie pôdy (*Kopaniny, Seče*), b) obrana hradu, raníc, cesty a pod. (*Stráž*), c) pasenie dobytka (*Pastvisko, Výhon*), d) domáce

práce (*Bělidla, Močidlo*), e) poľné práce (*Úvratě*), f) lov (*Číhadlo, Lovisko*); 3. ostatnú činnosť (sporadickú alebo nie úplne jednoznančnú, typ *Proklest, Dymák*); 4. názvy odrážajúce a) hodnotenie na základe deja (*Trpín*), b) metonymický pôvod (*Argentina, Port Arthur*), c) odraz miestnych povier, povestí a konkrétnych udalostí. V rámci uvedených tried zistila J. Pleskalová 90 štruktúrnych modelov (s. 139—142).

Poslednú, štvrtú triedu názvov tvorí vzťahový model, pri ktorom sa vyjadruje posesivita, resp. iný vzťah k osobe. Na základe tohto kritéria sa vyčleňujú skupiny, v ktorých sa špecifikuje skutočné vlastníctvo, dočasné vlastníctvo, podiel na stavbe, budovaní objektu, pomenovanie podľa majiteľa blízkeho objektu a pomenovanie podľa udalosti, na ktorej sa osoba zúčastnila (vzniklo 25 štruktúrnych modelov, porov. s. 142—143).

Záver posudzovanej práce tvorí kapitola *Vývoj anoikonymie v současnosti* (s. 116—118) a *Shrnutí* (s. 119—123). V prvej z nich autorka výstižne charakterizuje základné tendencie vývinu terénnych názvov od r. 1945 a poukazuje na kontinuitu v porovnaní so starším obdobím. V poslednej kapitole J. Pleskalová konštatuje, že jej prvoradým cieľom bol vyčerpávajúci opis tvorby moravských a sliezskych terénnych názvov a charakteristika ich slovotvornej štruktúry. Základný text je doplnený prehľadnou bibliografiou a osobitnú prílohu tvorí inventár štruktúrnych typov, register formantov a zoznam lokalít, z ktorých pochádza pramenný materiál. Kniha J. Pleskalovej sa okrem precíznej štruktúrnej analýzy, rozsiahlej materiálovej bázy a vyhranenej metodológie vyznačuje aj koncíznym, stručným, vecným štýlom. Autorka v nej hovorí málo, ale povie veľa. Práca má veľkú výpovednú hodnotu a jej kvality ocení onomastik, dialektológ, lexikológ, bohemista, ale i slovakista a slavista.

P. Žigo

Oznámenie o korekcii textu. — V 3. čísle Slovenskej reči 1994 bola uverejnená Správa o činnosti Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV za rok 1993. Na s. 179 sa v tejto správe nakrátko informuje aj o grantovom projekte Koncipovanie kapitol do vedeckej Syntaxe slovenského jazyka takto:

V máji 1993 zodpovedný riešiteľ projektu písomne oznámil spoluriešiteľom z JÚĽŠ SAV, že sa práce na projekte v roku 1993 prerušujú. Keďže pracovníci ústavu mali vo svojich pracovných plánoch na r. 1993 úlohy súvisiace s plnením tohto projektu, svoje syntaktické štúdie uverejnia v zborníku, ktorý sa odovzdá do tlače v r. 1994.

J. Kačala, zodpovedný riešiteľ tohto projektu, ktorý v r. 1993 odišiel z ústavu na Pedagogickú fakultu UK v Bratislave aj s touto grantovou úlohou, tejto časti správy vyčíta, že sa „zámernou výmenou dokonavého vidu a minulého času slovesa za nedokonavý vid a prítomný čas slovesa podstatne zmenil význam vety" z jeho listu, ktorá znie takto: *...že sa riešenie tejto úlohy v r. 1993 prerušilo.*

Druhú časť tejto informácie J. Kačala označuje za „verejné šírenie nepravdy". Pravda je však taká, že na uverejnenie štúdií, ktoré spoluriešitelia v r. 1993 úplne nedokončili, Grantová agentúra SAV dodatočne schválila už spomínaný zborník štúdií.

Toto oznámenie o korekcii textu správy prerokovala a schválila redakčná rada Slovenskej reči 6. 9. 1994.

Slovo kábel a príbuzné slová. — Pravidlá slovenského pravopisu z roku 1931 (s. 147) uvádzajú heslo *kábel, -belu, kábelový, kábelogram*. Zo spracovania hesla vidieť, že slovo *kábel* sa podľa týchto Pravidiel skloňuje s tvarom gen. sg. *kábelu* s ponechávaním základu slova bez nejakej zmeny, takisto je to aj pri prídavnom mene *kábelový* a podstatnom mene *kábelogram*. V Pravidlách slovenského pravopisu z roku 1940 (s. 215) je stav rovnaký, pridané je však sloveso *kábelovať*. Zmena je v Pravidlách z roku 1953 (s. 193), kde sa pri slove *kábel* uvádza už tvar gen. sg. *kábla*; vynecháva sa teda samohláska *e* v základe (alternácia *e/0*) a namiesto pádovej prípony *-u*, ktorá bola v tvare *kábelu*, je tu pádová prípona *-a*. Okrem toho v týchto Pravidlách sa uvádzajú aj dve podoby prídavného mena: *kábelový/káblový*. V poslednom vydaní týchto Pravidiel z roku 1971 je už tvar *káblový* na prvom mieste: *káblový/kábelový*. V Slovníku slovenského jazyka (SSJ) I (1959, s. 658) sú tvary *kábelový* i *káblový*, teda také ako v Pravidlách z roku 1953. Tento slovník uvádza prvý raz slovo *kábelizácia*, v ktorom, ako vidíme, pri tvorení nenastáva zmena v základe (nevynecháva sa samohláska *e*). Sú tu ďalej slová *kábelogram* a *kábelovať*, okrem toho prvý raz sa spomínajú pomenovania *káblovka* a *káblovňa*, v ktorých tiež vypadáva samohláska *e*, resp. ide o slová utvorené od prídavného mena *káblový*. V Krátkom slovníku slovenského jazyka (1987, s. 145) sa uvádza iba prídavné meno *káblový* (podoba *kábelový* tu už nie je), prvý raz sa spomína derivát *káblik*, je tu slovo *kábelogram*, nezaznamenáva sa však sloveso *kábelovať*, je tu slovo *káblovka*, nie je však *káblovňa*. V najnovších Pravidlách slovenského pravopisu z roku 1991 (s. 209) okrem slova *kábel* so skloňovaním s vynechávaním samohlásky *e* je tu prídavné meno *káblový*, slovo *káblik*, ďalej *kábelizácia* a *kábelogram*. Tento prehľad ukazuje, že pri skloňovaní slova *kábel* a pri odvodených slovách nastali viaceré zmeny, ktoré sa týkajú ponechávania alebo vynechávania samohlásky *e* v základe slova.

Čo sa týka skloňovania, možno konštatovať, že slovo *kábel* má dnes ustálené skloňovanie s vynechávaním samohlásky *e*.

Z ďalších slov, súvisiacich so slovom *kábel*, sú dnes pevné podoby *káblik, káblovka* a *káblovňa* bez samohlásky *e*. Samohláska *e* má však pevné postavenie v slovách *kábelizácia, kábelogram* a *kábelovať*. Všetky tieto prípady sú v súčasnej spisovnej slovenčine ustálené.

Slovník cudzích slov od M. Ivanovej-Šalingovej a Z. Maníkovej (1979, s. 476) zaznamenáva ďalej slovo *kabeláž*, prídavné meno *kabelážny* a slovo *kabelizácia*, v ktorých je alternácia *a/á* (skrátenie *á* na *a*). K slovu *kabelizacia* patria deriváty

tiež s krátkym *a: kabelizovať, kabelizačný*. Samohláska *e* nevypadáva, ale *á* sa skracuje na *a*.

Najväčší pohyb, ako ukazuje náš prehľad, je pri prídavnom mene odvodenom od slova *kábel*. Najprv sa uplatňovalo prídavné meno *kábelový* bez vynechávania samohlásky *e*, potom sa popri tomto prídavnom mene začalo používať prídavné meno *káblový*, ktoré sa dostalo na prvé miesto, a nakoniec sa podoba *kábelový* prestala uvádzať, a tak zostala iba podoba *káblový*. Tu, zrejme, pôsobila situácia pri skloňovaní slova *kábel*, pri ktorom sa prešlo od skloňovania s ponechávaním samohlásky *e* ku skloňovaniu s vynechávaním tejto samohlásky. Pri prídavnom mene sa však tento proces odohral cez štádium s dvojtvarmi *kábelový/káblový* a potom *káblový/kábelový* (pri skloňovaní štádium s dvojtvarmi nie je; aj pri pádovej prípone gen. sg. sa v kodifikácii prešlo od tvaru s príponou *-u* k tvaru s príponou *-a*, nebolo tu štádium alebo medzištádium s tvarom na *-u* aj *-a*).

Namieste je otázka, či postup, ktorý sa uplatnil v našich normatívnych príručkách (teraz sa pripúšťa iba podoba *káblový*), je úplne správny, či zodpovedá úzu a norme spisovného jazyka. V našich hromadných oznamovacích prostriedkoch a v rozličných materiáloch, ktoré sa týkajú práve zavádzanej káblovej televízie, sa podľa platnej kodifikácie prevažne používa podoba *káblový*. No vyskytuje sa aj podoba *kábelový*, ktorá bola kodifikovaná v minulosti: *Prostredníctvom k á b e l o v e j televízie* (Republika, 23. 4. 1994, s. 7). Používanie podoby *kábelový* má oporu v slovách, v ktorých sa samohláska *e* nevynecháva: *kábelogram, kábelovať*. Oporou je predovšetkým slovo *kábelovať*, ktoré sa tvorí domácou príponou *-ovať* (domácou príponou sa tvorí aj prídavné meno — príponou *-ový*), menej už slovo *kábelogram*, ktoré je prevzaté. Nazdávame sa, že kodifikovanie jedinej podoby *káblový* nebolo ešte nevyhnutné, že sa naďalej mali pripúšťať dvojtvary *káblový* a *kábelový*, teda malo sa zostať pri kodifikácii, ktorá je v Pravidlách slovenského pravopisu z roku 1971 (11. vydanie Pravidiel z roku 1953). Toto riešenie by vystihovalo reálnu situáciu v úze, teda fakt, že podoba *káblový* má „silnejšie" postavenie so zreteľom na slová *káblovka, káblovňa, káblik*, v ktorých samohláska *e* nie je, zároveň by sa však brala do úvahy aj podoba *kábelový*, ktorá sa ešte neprestala používať.

Uvedomujeme si, že proti dvojtvarom majú najmä profesionálni používatelia jazyka väčšie alebo menšie výhrady, je to však realita, s ktorou musíme počítať. Odporúčame preto znovu uvážiť otázku kodifikácie podoby alebo podôb prídavného mena na *-ový* k pomenovaniu *kábel*, ktoré sa dnes vďaka technickému rozvoju veľmi často používa.

L. Dvonč

Privatizér či privatizátor. — Slovník slovenského jazyka (SSJ) III (1963, s. 611) pokladá slovo *privatizovať* za zastarané a sloveso *privatizovať* podľa SSJ znamená „žiť za kapitalizmu ako súkromník z hotovosti, z kapitálu". V Slovníku cudzích slov od M. Ivanovej-Šalingovej — Z. Maníkovej (1983, s. 710) sa pri slove *privatizovať* taktiež uvádza kvalifikátor *zastar.* čiže zastarané slovo. Krátky slovník slovenského jazyka (1989) slovo *privatizovať* neregistruje. *V* Pravidlách slovenského pravopisu (1991, s. 337) sa okrem slovesa *privatizovať* uvádza aj dejové substantívum *privatizácia* a adjektívum *privatizačný*.

Dnes sa slová *privatizovať, privatizácia* opäť bežne používajú. V denníku Sme (21. 2. 1994, s. 12) sme zaregistrovali aj substantívum *privatizérka* v tomto súvetí: *To je tiež slovenská tradícia, že manželky popredných politikov a funkcionárov sú úspešné p r i v a t i z é r k y a vlastníčky firiem.* Ženská podoba *privatizérka* je utvorená od mužskej podoby *privatizér* prechyľovacou príponou *-ka*. J. Horecký v Slovenskej lexikológii I. Tvorenie slov (1971, s. 109) v rámci názvov osôb s cudzími príponami hovorí, že pomerne produktívny je slovotvorný typ s príponou *-ér*, i keď vzťah k predmetu označenému slovotvorným základom je dosť voľný: *destilatér, asfaltér, izolatér, konfekcionér, neutralizér, polymerizér, stereotypér, vulkanizér, montér*. Príponu *-átor* v rámci osôb s cudzími príponami J. Horecký nespomína. V Dynamike slovnej zásoby súčasnej slovenčiny (1989, s. 55) J. Horecký pripomína, že skupina názvov osôb s prevzatými sufixmi sa rýchlo obohacuje. Okrem sufixu *-ér* (*montér, režisér*) uvádza aj príklady na príponu *-átor*: *organizátor, programátor*.

Pri výrazoch na *-ér* a *-átor* treba podľa nášho pozorovania rozlišovať prípady, ktoré boli prevzaté z gréčtiny a latinčiny prostredníctvom francúzštiny (slová na *-ér*) alebo priamo z latinčiny (*-átor*) a do istej miery adaptované, a prípady, ktoré sa v slovenčine tvoria analogicky. Na pomenovanie osôb, ktoré vykonávajú činnosť vyjadrenú slovesom, sa podľa nášho pozorovania častejšie používa prípona *-átor: arizátor, normalizátor, popularizátor, improvizátor, germanizátor, mechanizátor, organizátor, štylizátor, signalizátor, moralizátor, kolonizátor, totalizátor, realizátor, mobilizátor, maďarizátor, vulgarizátor, dramatizátor, systematizátor, schematizátor* a pod. Prípona *-ér* je menej častá a je spojená najmä s cudzími slovesami, napr.: *hypnotizér, narkotizér, amortizér, magnetizér, atomizér, ekonomizér*. Na pomenovanie osoby, ktorá niečo privatizuje, odkupuje od štátu majetok, imanie, navrhujeme použiť iba príponu *-átor: privatizátor*. Prechýlená podoba by znela: *privatizátorka*.

Nové slovo *privatizátor* (*privatizátorka*) patrí do slovnej zásoby súčasnej spisovnej slovenčiny s významom „majiteľ imania, ktoré kúpil od štátu, ktoré privatizoval". V tomto zmysle ho treba uvádzať aj v našich kodifikačných príručkách.

J. Jacko